

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระประวัติและผลงาน

พระประวัติเบื้องต้น

พระประสูติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๑ และพระโอรสองค์เดียวของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ซึ่งเป็นบุตรคนที่ ๕ ของพระยาอภัยภูธรภิบาล (ดิศ โรจนดิศ) และคุณหญิงคล้ายอภัยภูธรภิบาล^๒ ประสูติในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๐๕ ตรงกับวันเสาร์ แรม ๙-ค่ำ เดือน ๗ ปีจอ จัตวาศักราช จุลศักราช ๑๒๒๔ คริสตศักราช ๑๘๖๒^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชบิดา พระราชทานพระนามว่า "พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร"^๔

^๑ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ แก้ไขเพิ่มเติม. (พระนคร: ๒๕๑๒. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนั่น บุญศิริพันธ์ วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒), หน้า ๖๑-๖๒.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ควมทรงจำ. (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๓๖๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คำกล่าวพระราชนิพนธ์พระราชทานพระนามพระราชโอรสธิดา (พระนคร: ร.พ.โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๗๒), หน้า ๓๔-๓๗.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์พระราชวงศ์สืบต่อจาก สมเด็จพระบรมราชชนก ในระยะแรกซึ่งพระราชสำนักยังเป็นฐานะอยู่กับการเปลี่ยนรัชกาลใหม่อยู่ พระองค์ยังมีได้ทรงจัดการสิ่งใดมากนัก^๑ ต่อภายหลังเมื่อเสด็จกลับจาก ประพาสสิงคโปร์และอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ และ พ.ศ. ๒๔๑๕ แล้ว ได้ทรงจัดการ ให้พระเจ้าน้องยาเธอทั้งหลายได้รับการศึกษาอย่างเป็นระเบียบแบบแผนเคร่งครัดต่อ มา และทรงชุบเลี้ยงฝึกหัดอบรมพระเจ้าน้องยาเธอด้วยพระองค์เองอย่างใกล้ชิด^๒ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารขอมทรงได้รับการฝึกฝนอบรมและได้รับการศึกษาอย่างเป็นระเบียบแบบแผนที่ดีที่สุด ในสมัยนั้น และทรงได้รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นต้นมา^๓

พระราชพิธีโสกันต์

พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานแก่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร ซึ่งมีพระชันษาได้ ๑๒ ปี พร้อมกับพระเจ้าน้องยาเธอและพระเจ้าน้องนางเธอรวมกันเป็น ๕ พระองค์ เป็นพระราชพิธีโสกันต์อย่างใหญ่ คือกระบวนแห่เดินทางพระราชวังชั้นนอก ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่าทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงพระกรุณา มากพระองค์หนึ่ง^๔

ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารทรงผนวชเป็นสามเณร เมื่อเดือน ๘ ปีฉุ พ.ศ. ๒๔๑๘ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา

^๑ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๒๒๔-๒๒๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖-๒๕๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘-๒๘๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๗-๒๘๘.

ลงกรรม (ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นภวพระ) ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (ศรี) ถวายศีล ผนวชแล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศฯ และทรงลาผนวชเมื่อเดือน ๑๒ ในปีเดียวกัน^๑

เมื่อทรงลาผนวชจากสามเณรแล้ว ได้เสด็จออกไปประทับนอกพระบรมมหาราชวังตามพระราชประเพณี ณ บ้านพระยาอภัยพันธุริกษมาตย์ ซึ่งเป็นคุณตา^๒ ปัจจุบันคือวังที่เชิงสะพานดำรงสถิตย์ ริมถนนเจริญกรุงนี้เอง

ผนวชเป็นพระภิกษุ

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้สร้างพระราชวัง ณ บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๕ แล้วเสร็จ พ.ศ. ๒๔๑๙^๓ และในปีพ.ศ. ๒๔๑๙ นี้เองโปรดให้สร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติขึ้นเป็นวัดเคียงคู่พระราชวังซึ่งพระองค์โปรดเสด็จไปประทับแรมเนื่อง ๆ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติสำเร็จ พ.ศ. ๒๔๒๑ ทรงมีพระราชปรารภให้เป็นวัดที่เจ้านายในพระราชวงศ์เมื่อผนวชเป็นภิกษุแล้วเสด็จไปประทับจำพรรษาได้ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารได้ทรงสนองพระราชประสงค์ดังกล่าวเป็นพระองค์แรก และทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ผนวชแล้วมิได้ประทับจำพรรษาที่วัดหลวงในพระนคร^๔

^๑ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, ความทรงจำ, หน้า ๒๘๘, ๓๓๔ และ ๓๐๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕.

^๓ สุทธิลักษณ์ อภัยวงศ์, พระราชวังบางปะอิน, ชุดความรู้ไทยขององค์การค้ำของคุรุสภา. (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๖.

^๔ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, "พระยาพญาธิบดี (อ่อน โทณวโรจนะ)," ใน ตำราฐานานุกรมเพื่อเฉลิมพระเกียรติพลเอกพระมหากษัตริย์เอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร: ร.พ. ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๑๑. จัดพิมพ์โดยกระทรวงมหาดไทย เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนิน ทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ ณ กระทรวงมหาดไทย ๑ เมษายน ๒๕๑๑), หน้า ๔๒๔-๔๓๔.

พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงผนวชเมื่อพระชนมายุ ๒๒ พรรษา ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช (สง่า) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอมรภักธิขิต (อ่อน) เจ้าอาวาสวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เป็นพระนิสยาจารย์ เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดราชประดิษฐา แล้วไปทรงจำพรรษา ณ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ^๑

ระหว่างที่เสด็จประทับจำพรรษาอยู่พรรษาหนึ่งนี้ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยและปฏิบัติพระศาสนกิจอย่างครบถ้วน และทรงศึกษาภาษามคธกับหลวงธรรมานุวิจิตรจาง (จ้อย) ส่วนวิชาการอย่างอื่นมิได้มิให้ทรงศึกษาในสมัยนั้น อนึ่งทรงรับหน้าที่ในกิจการ ๒ อย่าง คือ จัดโรงเรียนของวัดและบำรุงต้นไม้ที่ปลูกประดับพระอาราม^๒ ในการที่ทรงจัดการศึกษาของโรงเรียน ซึ่งปัจจุบันได้ชื่อว่าโรงเรียนดำรงราชวิทย์^๓ ได้เป็นมูลเหตุสำคัญให้ทรงแต่งหนังสือสำหรับนักเรียนคือ "แบบเรียนเร็ว" ให้ใช้ในโรงเรียนทั้งหลายในภายหลัง^๔

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระยาพฤตฉิบตี (อ่อน โกลมวรรณนะ)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๔๓๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๒, ๔๔๗-๔๔๘.

^๓ ภาพยนต์, "พระประวัติส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ," ฉาย ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๒ มิถุนายน ๒๕๑๙.

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระยาพฤตฉิบตี (อ่อน โกลมวรรณนะ)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๔๔๒-๔๔๔.

การศึกษา

การศึกษาขั้นต้น

พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงเริ่มการปฐมศึกษาเมื่อพระชนมายุ ๓ พรรษา โดยทรงตั้งต้นเรียนหนังสือกับคุณแสง ข้าราชการเสมียนฝ่ายใน เป็นนักเรียนชั้นแรก คือพวกเขียน ทรงหัดเรียนเขียนอักษร ก. ข. และสระราววันละ ๑ ถึง ๒ ชั่วโมง เมื่อทรงพระอักษรถึงผลมตัวได้แล้ว ทรงย้ายครูไปเรียนกับคุณปาน บุณนาค ซึ่งเป็นธิดา สมเด็จพระเจ้าพระยามหาพิชัยญาติ การเรียนในตอนนี้เป็นนักเรียนชั้นสอง คือพวกอ่าน หนังสือที่ใช้เรียนคือ ประถม ก กา สุบินทกุมาร ประถมมาลา ประถมจินตคามณี เล่ม ๑ ประถมจินตคามณี เล่ม ๒ การสอนให้หัดอ่านสระ พยัญชนะ และตัวอักษรประสมจนจบแม่ เกย แล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ ประกอบเพื่อช่วยให้อ่านหนังสือคล่องขึ้น เช่น บทละครเรื่องอิเหนา รามเกียรติ์ เสือโค จันทรโครบ อนิรุทธ สมุทรโฆษ เพชรมงกุฎ สังข์ทอง กากี พระยาฉัททันต์ สวัสดิรักษา เป็นต้น เรียนถึงขั้นนี้เรียกว่า "ขั้นสมุด" เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถ อ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน ไม่ค่อยมีการหัดเขียนหนังสือเท่าไรนัก ส่วนเลขคณิตไม่มีการสอนเลยเพราะถือว่าเป็นอีกวิชาหนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก^๑

มัธยมศึกษาตอนต้น

พอพระชันษาได้ ๘ ปี พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงเริ่มเรียนมัธยมศึกษา กับครูชาย คือทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมและภาษามคธ (ภาษาบาลี) ในสำนักพระปรีชิต

^๑ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร, ความทรงจำ, หน้า ๑๗-๑๘; ม.จ. หลุยส์ พูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร (พระนคร: รวมสาส์น, ๒๕๐๒), หน้า ๑-๒; และกระทรวงศึกษาธิการ, ผู้จัดพิมพ์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗ (พระนคร: องค์การการค้าของครูสภา, ๒๕๐๗. พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗), หน้า ๒๓-๒๔.

ธรรมาดา (เปี่ยม) ซึ่งเป็นข้าราชการในกรมพระอัสสฬ ทรงเริ่มเรียนไวยากรณ์ ก่อน เมื่อจบไวยากรณ์แล้วก็ทรงหัดแปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไป เรียกกันว่า "ชั้นคัมภีร์"^๒ การเรียนชั้นนี้หมดเขตเมื่อถึงเวลาผนวชเป็นสามเณร คือ เมื่อพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์ ทรงเล่าว่า ไม่ทรงสนพระทัยภาษามคธ เพราะไม่ทรงเห็นคุณประโยชน์ในขณะนั้น ทรงเรียนไวยากรณ์เพียงจบเล่มมหาลาลาเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๕ ต่อจากนี้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเข้าโรงเรียนหลวงซึ่งสอนภาษาอังกฤษต่อไป^๓

การศึกษาภาษาอังกฤษ

ระหว่างที่พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงศึกษามีธยมศึกษานี้เอง ในพ.ศ.๒๔๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศอินเดีย แล้วโปรดให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กโรงเรียนหนึ่ง ทรงจ้างครูชาวอังกฤษคนหนึ่งชื่อ นายฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน (Francis George Peterson) ให้มาสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้านายพระองค์ชาย โดยโปรดให้ทุกพระองค์เลือกเองว่าจะทรงเรียนภาษาอังกฤษหรือภาษาไทย พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงเลือกเรียนภาษาอังกฤษ ขณะนี้พระชันษาได้ ๑๐ ปี^๔ ทรงเรียนภาษาอังกฤษได้ดีและโปรดภาษาอังกฤษมาก ทรงเป็นลูกศิษย์ที่ครุรักพระองค์หนึ่ง ครูไปไหนก็ชอบพาไปด้วยจนเข้าพระทัยและตรัสภาษาอังกฤษได้คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งทรงเริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา^๕

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, ความทรงจำ, หน้า ๒๒๖, ๓๓๓; และ ม.จ.หญิง พูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ, หน้า ๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, ความทรงจำ, หน้า ๒๒๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๘-๒๗๐.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑-๒๗๘.

นอกจากความรู้ภาษาอังกฤษแล้ว ครูแปดเตอร์สัน ยังสอนวิชาคณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ยุโรป ตลอดจนอธิบายเหตุการณ์และเรื่องราวที่เกิดขึ้นในยุโรป ในเวลานั้นให้นักเรียนได้รู้และเข้าใจอยู่เสมอ พร้อมทั้งกวาดชั้นในเรื่องระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด^๑

คุณประโยชน์จากการเรียนภาษาอังกฤษนี้ ยังเป็นเหตุให้ทรงได้เข้าเฝ้ารับใช้ ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย คือโปรดให้พระองค์เจ้าดิศพลำพานำครูเข้าไปเวลาทรงพระอักษรในคราวที่โปรดให้ครูแปดเตอร์สันเข้าไปสอนถวายวิธีแต่งหนังสือในเวลาค่ำ เมื่อทรงว่างราชกิจพระองค์เจ้าดิศพลำพานำทรงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่เพ็ดทูลภาษาอังกฤษด้วยเนื่อง ๆ^๒ เมื่อเลิกโรงเรียนภาษาอังกฤษแล้ว โปรดให้พระองค์มีหน้าที่เข้าไปรับใช้ประจำพระองค์ในเวลาค่ำเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถเวลาเสร็จราชกิจประจำวันแล้ว เป็นเหตุให้ทรงได้เรียนรู้เรื่องต่าง ๆ ที่ตรัสเล่า ได้รู้พระราชอัธยาศัย และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบอุปนิสัยของพระองค์มาแต่ครั้งนั้นด้วย^๓

ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูแปดเตอร์สันอยู่ ๓ ปี เมื่อครบสัญญาครูลากลับไปเมืองนอกโรงเรียนจึงเลิก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗^๔

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, จัดพิมพ์โดย มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ (พระนคร: มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๔. พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๑-๗ สิงหาคม ๒๕๑๔), หน้า ๑๔-๑๕.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า ๒๗๔-๒๗๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕-๒๘๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑.

มัธยมศึกษาตอนปลาย

การเรียนภาคมัธยมศึกษาตอนต้น จะเรียนจนถึงโสกันต์ คือพระองค์ชายเรียนถึงพระชันษา ๑๓ ปี เมื่อผนวชสามเณรจัดว่าได้เริ่มเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย เป็นการเรียนพระธรรมกับฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบ พระอัยยาคัย เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วถึงการเรียนวิชาเฉพาะอย่างคือวิชาชีพโดยไปฝึกหัดอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญ การศึกษาวิชาชีพนี้นี้รวมเวลาประมาณ ๖ ปี^๑

ในระหว่างที่พระองค์เจ้าดิศกรกุมารผนวชสามเณร นอกจากจะทรงเรียนพระธรรมและฝึกหัดปฏิบัติพระวินัยแล้ว ทรงเรียนโบราณคดีกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และวิชาควาณาอาคมกับองค์นี้ภควัฒา น้องสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งเป็นผลดีต่อการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของพระองค์ในภายหลังมาก และพระองค์ได้ทรงจำแบบอย่างการบรรยายเรื่องของสมเด็จพระอัยยาคัยด้วยทรงเห็นว่าเป็นวิธีมีประโยชน์ในการสอนหรือให้ความรู้แก่ผู้อื่นมาทรงใช้ในเวลาที่สละเล่าเรื่องและทรงพระนิพนธ์หนังสือด้วย^๒

การศึกษาริชาชีพ

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้ว พระองค์เจ้าดิศกรกุมาร ทรงศึกษาริชาชีพโดยเสด็จเข้าทรงศึกษาริชาตทหารในสำนักหลวงรัตนมยุทธ (เล็ก) และทรงศึกษาริชาตรัฐ-ประศาสนศาสตร์และโบราณคดีจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยามหาราชาบรมปักษ์ ซึ่งทั้ง ๒ พระองค์นี้ทรงเรียนมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๓

^๑ สมเด็จพระยามหาราชาบรมปักษ์, ความทรงจำ, หน้า ๑๕-๑๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓-๓๐๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖, ๓๓๓; และ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล,

การศึกษาในระดับอุดมศึกษา

การศึกษาในระดับอุดมศึกษา คือการที่ต้องบวชเป็นพระภิกษุ เพื่อศึกษาพระธรรมวินัยกับวิชาอาคมชั้นสูงให้เชี่ยวชาญ เปรียบเสมือนกับการเข้ามหาวิทยาลัย^๑ พระองค์เจ้าจิตรภุมการทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อพระชนมายุ ๒๒ พรรษา ประทับจำพรรษาเรียนพระธรรมวินัยและภาษามคธ ณ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เมื่อครบพรรษาทรงลาผนวชแล้วถือว่าทรงสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุดอย่างบริบูรณ์^๒

จากการศึกษาพระประวัติทางการศึกษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มาตามลำดับนี้ กล่าวได้ว่าพระองค์ได้ทรงเล่าเรียนศิลปวิทยาการอันเป็นความรู้สมัยเก่าตามโบราณราชประเพณีจนครบถ้วน และได้ทรงศึกษาความรู้สมัยใหม่ในสมัยนั้นอย่างดีที่สุดด้วย ประกอบกับทรงมีพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ข้างสังเกตไต่ถามและจดจำเป็นพระบุคลิกนิสัย และทรงรักการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จึงย่อมจะทรงพระปรีชาสามารถในวิทยาการอันนิยมกันในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี วิลเลียม เอ ซอมเมอร์ (William A. Sommers) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมและการศึกษาที่พระองค์ทรงได้รับไว้ดังนี้ "จะต้องเป็นการศึกษาที่ดีเป็นพิเศษสำหรับพระโอรสผู้ซึ่งปรากฏว่าได้รับมรดกแห่งคุณสมบัตินี้พิเศษจากพระราชบิดา คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"^๓

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๖-๑๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

^๓ William A Sommers, "Krom Phy Damrong Rajanubhab: An Appreciation," ใน ดำรงราชานุสรณ์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพลเอกพระมหาอำมาตย์เอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จัดพิมพ์โดยกระทรวงมหาดไทย. (พระนคร: ร.พ.ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๑๑. เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนิน ทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ ณ กระทรวงมหาดไทย ๑ เมษายน ๒๕๑๑), หน้า ๕๗.

พระกรณียกิจต่อประเทศชาติ

พระประวัติด้านพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพ นับตั้งแต่เมื่อทรงเริ่มรับราชการทหารเป็นนายร้อยตรี จนกระทั่งทรงถูกปลดออกจากตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภาหลังการปฏิวัติ พ.ศ.๒๔๗๕ นับเป็นเวลานานถึง ๕๖ ปี (พ.ศ.๒๔๑๙ ถึง พ.ศ.๒๔๗๕)^๑ พระองค์ทรงอุทิศพระองค์ตลอดจนพระสติปัญญาความสามารถทั้งหมดอันกอปรด้วยพระวิริยะอุตสาหและความจงรักภักดีอย่างมั่นคงต่อองค์พระมหากษัตริย์ และความปรารถนาดีต่อประเทศชาติ ทำงานเพื่อความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้า ความมั่นคงของประเทศและความร่มเย็นเป็นสุขแก่ปวงราษฎรมาตลอดเวลา

พระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติมาตลอดพระชนม์ชีพ ทั้งในเวลาเมื่อทรงรับราชการเมื่อทรงออกจากราชการแล้ว จนกระทั่งสิ้นพระชนม์มีมากมาย สรุปแยกได้เป็น ๓ ส่วนตามลำดับเหตุการณ์ คือ พระกรณียกิจทางราชการทหาร พระกรณียกิจทางราชการพลเรือน และพระกรณียกิจเมื่อทรงออกจากราชการแล้ว นอกจากนี้ในระหว่างที่ทรงรับราชการทั้งทางทหารและพลเรือน ยังได้ทรงปฏิบัติราชการพิเศษต่าง ๆ มากมาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์

พระกรณียกิจทางราชการทหาร

พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงเข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก (ราชวัลลภ) ประจำกองที่พระระเบียง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในบังคับบัญชานายร้อยเอกเจิมแสงชูโต (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) ทรงเรียนอยู่ ๑ ปี สำเร็จแล้วเสด็จเข้ารับราชการทหารเมื่อพระชันษาได้ ๑๔ ปี^๒ และได้รับพระราชทานยศและเลื่อนยศตามลำดับดังนี้

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาต่อราชกุมารภาพ, หน้า ๘, ๔๔-๔๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๙.

พ.ศ. ๒๔๑๙ เข้ารับราชการเป็นนายร้อยตรีทหารราบ บังคับกองแถววง
กรมทหารมหาดเล็ก

พ.ศ. ๒๔๒๒ นายร้อยโท ผู้บังคับการทหารม้า กรมทหารมหาดเล็ก และ
ทรงว่าการกรมครัวเข้าต้นด้วย

พ.ศ. ๒๔๒๒ ปีเดียวกันนี้ได้พระราชทานเลื่อนยศเป็นนายร้อยเอก ราช
องครักษ์ประจำพระองค์

พ.ศ. ๒๔๒๓ นายพันตรี ราชองครักษ์ "ผู้รับพระบรมราชโองการ"
บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก

พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปสังกัดกรมทหารปืนใหญ่^๑ ซึ่งเรียกกัน
ในสมัยนั้นว่า "กรมกองแก้วจินดา"

พ.ศ. ๒๔๒๖ เสด็จออกไปทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อทรงลาสิกขาบทแล้ว
เสด็จกลับเข้ารับราชการทหารตามเดิม

พ.ศ. ๒๔๒๘ นายพันโท ราชองครักษ์ ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก และ
โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้ากรมแผนที่อีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

พ.ศ. ๒๔๒๙ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ และทรงประกาศ
แต่งตั้งให้ดำรงพระอิสริยยศเป็น "กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ"

พ.ศ. ๒๔๓๐ ผู้บัญชาการทหารบก กรมยุทธนาธิการ และผู้บัญชาการกรม
ศึกษาธิการอีกตำแหน่งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๑ นายพลตรีทหารบก^๑

^๑ สมเด็จพระยาตราช้างราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๓๓-๓๔๑;
ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาตราช้างราชานุภาพ, หน้า
๘-๑๑; และราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายจะบัวมีพระรูป (พระนคร:
ร.พ. โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยา
เธอ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ พ.ศ. ๒๔๗๒), ๑: ๑๙๒-๑๙๔.

พ.ศ.๒๔๓๓ โปรดเกล้าฯ ให้อ้ายขาดจากราชการทหาร มาเป็นอธิบดีกรมธรรมการ มีฐานะเทียบเท่าเสนาบดี และได้ทรงทำงานทางพลเรือนนับแต่นั้นเป็นต้นไป^๑

เนื่องจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่รับผิดชอบทุกอย่างเป็นผลดีแก่ราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ จึงทรงได้รับพระราชทานเลื่อนยศทางทหารในเวลาต่อมาอีก คือ

พ.ศ.๒๔๔๔ นายพลโท ราชองครักษ์พิเศษ

พ.ศ.๒๔๖๖ นายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ^๒ อันเป็นพระยศสูงสุดทางทหาร การที่ทรงเข้ารับราชการทหารตั้งแต่เมื่อแรกเริ่มทรงรับราชการ เป็นเพราะเมื่อทรงพระเยาว์ได้ทอดพระเนตรเห็นการหัตทหารอยู่เป็นนิจ จึงทำให้ทรงอยากเป็นทหาร และทรงภูมิพระทัยอยู่เสมอว่า ทรงเติบโตขึ้นมาทางทหาร ตั้งแต่เป็นนักเรียน นายร้อยจนถึงนายพล ทรงเป็นทหารมาตลอดพระชนม์ชีพ ทรงได้รับการฝึกหัดรักษาระเบียบและความสะอาดมาจากการเป็นทหาร^๓

พระกรณียกิจในราชการทหารนี้ ทรงรักษาราชการได้เรียบร้อยมั่นคง และได้ทรงปฏิบัติราชการพิเศษเป็นผลสำเร็จ เป็นรากฐานอันดีแก่ราชการหลายประการ เช่น ทรงจัดการตั้งกรมแผนที่ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝึกหัดคนไทยทำแผนที่ในพระราชอาณาเขตด้วยพระอุตสาหะ เป็นการเรียบร้อย เมื่อทรงบังคับบัญชากรมทหาร

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฤ อยุธยา), เทศาภิบาล (พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๐๕. กระทรวงมหาดไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ. พระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์-ชูโต) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๑๐ ตุลาคม ๒๕๐๕), หน้า ๓.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๓๖.

^๓ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๘-๑๑.

ป็นใหญ่ (กรมกองแก้วจินดา) ทรงเอาเป็นพระธุระจัดทำร่าง ทำแทนป็น จัดป็นใหญ่
 เก่าใหม่ที่ทรงเห็นว่ายังใช้ได้มาทำร่างซ่อมแซมให้ใช้ประโยชน์เมื่อยามต้องการ และ
 โปรดให้จัดหากระสุนปืนมาสะสมไว้ให้เพียงพอที่จะใช้ทำการรบได้ สิ่งสำคัญยิ่งประการ
 หนึ่ง คือทรงริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนในกรมทหารมหาดเล็ก ฝึกสอนให้นายทหารมหาดเล็ก
 รู้หนังสือและวิธีปฏิบัติราชการ^๑ ซึ่งเป็นบ่อเกิดและปัจจัยสำคัญของการจัดการศึกษาของ
 ชาติ จนถึงระดับมหาวิทยาลัยอันเป็นชั้นอุดมศึกษา จนทุกวันนี้^๒

พระกรณียกิจทางราชการพลเรือน

ในระหว่างที่พระองค์เจ้าดิศกรกุมาร ทรงรับราชการเป็นนายพันตรี ราช
 องครักษ์ ผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก ปี พ.ศ.๒๔๒๔ ได้ทรงริเริ่มจัดให้พวกนายทหาร
 มหาดเล็กเรียนหนังสือ เมื่อนักเรียนมากขึ้นได้ทรงขอพระราชทานพระตำหนักสวนกุหลาบ
 ที่ประทับก่อนเสวยราชย์ซึ่งว่างอยู่ จัดเป็น "โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ" ขึ้นเมื่อ
 พ.ศ.๒๔๒๔ และทรงจัดได้เป็นผลดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงบัญชาการจัด
 การศึกษาโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบซึ่งโปรดให้ว่างระเบียบเป็นโรงเรียนสำหรับ
 พลเรือนตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๗ เป็นต้นมา^๓ ดังนั้นในระหว่างที่ทรงรับราชการทหาร จึงทรง
 มีราชการพิเศษทางพลเรือนเกี่ยวกับการศึกษาด้วย ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ทาง
 ราชการพลเรือนควบคู่กับราชการทหารตามลำดับ ดังนี้

^๑ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายฉะบับมีพระรูป,
 ๑: ๑๙๒-๑๙๔.

^๒ สมเด็จพระเจ้านายเธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานครที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ, "พระยานครพระรามา (สวัสดิ
 มหากายี)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๓๓๘-๓๔๔.

^๓ สมเด็จพระเจ้านายเธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานครที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ, ตำนานสวนกุหลาบและร่างข้อ
 บังคับสมาคมศิษย์เก่าสวนกุหลาบ (พระนคร: สวนกุหลาบวิทยาลัย, ๒๔๗๔), หน้า
 ๕-๘.

พ.ศ.๒๔๓๐ อธิบดีกรมศึกษาธิการ เนื่องจากในปีนี้มีพระบรมราชโองการให้รวมการโรงเรียนต่าง ๆ ทั้งที่ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก และที่ขึ้นอยู่ในกรมอื่น ๆ เข้าเป็นกรมศึกษาธิการสำหรับบำรุงการเล่าเรียนทั่วทั้งพระราชอาณาเขต ในระยะนี้ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกกรมยุทธนาธิการอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย^๑

พ.ศ.๒๔๓๒ ผู้กำกับการกรมธรรมการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดตั้งที่ประชุมคณะเสนาบดี ทรงให้เลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี โปรดให้เสนาบดี ๖ ตำแหน่งเดิมและเสนาบดีใหม่อีก ๖ ตำแหน่ง ซึ่งทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นรวม ๑๒ ตำแหน่งมีศักดิ์เสมอกัน เป็นที่ประชุมเสนาบดีปรึกษาราชการ และโปรดให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นผู้กำกับการกรมธรรมการอันเป็นกรมซึ่งโปรดให้รวมกับกรมสังฆการี กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถานและกรมศึกษาธิการเข้าด้วยกันแล้วในปีเดียวกันนี้เป็นกรมธรรมการ ผู้กำกับการกรมธรรมการมีศักดิ์เสมอเสนาบดี^๒

พ.ศ.๒๔๓๓ อธิบดีกรมธรรมการ มีฐานะเทียบเท่ากระทรวงเสนาบดี และนับตั้งแต่ปีนี้เป็นต้นไป ทรงบัญชาการกรมธรรมการแต่ฝ่ายเดียว เนื่องจากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากหน้าที่ราชการกรมยุทธนาธิการ มาทรงจัดงานการศึกษาของชาติ^๓ พระกรณียกิจเกี่ยวกับการศึกษาได้รวบรวมไว้ในหัวข้อ "พระกรณียกิจทางการศึกษา"

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์วโรปการ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๓; และ กระทรวงศึกษาธิการ, ผู้จัดพิมพ์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔-๒๕๐๗, หน้า ๕๑-๕๒.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์วโรปการ, ความทรงจำ, หน้า ๓๓๗; และ กระทรวงศึกษาธิการ, ผู้จัดพิมพ์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔-๒๕๐๗, หน้า ๕๔-๖๑.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์วโรปการ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๓.

พ.ศ.๒๔๓๕ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย^๑ ทรงรับราชการในตำแหน่งนี้ จนถึงพ.ศ.๒๔๕๕^๒ รวมเวลาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๒๓ ปี ตลอดเวลาดังกล่าวนี้ทรงพระอุตสาหวิริยะในการวางรากฐานการปกครองแบบสมัยใหม่ ลงไว้อย่างมั่นคง ซึ่งเป็นงานใหญ่ยากยิ่งเป็นผลสำเร็จ และพร้อมกันนี้ทรงจัดการด้าน พื้นฟูและพัฒนาเศรษฐกิจของชาติให้รุ่งเรือง ทรงปฏิรูปความเป็นอยู่ของประชาชนที่อยู่ ห่างไกลเมืองหลวงให้มีมาตรฐานสูงขึ้น^๓ พระกรณียกิจในราชการกระทรวงนี้ ได้กล่าว ไว้ในเรื่อง "พระกรณียกิจทางการปกครอง"

พ.ศ.๒๔๕๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เลื่อนพระอิสริยยศ เป็นพระเจ้า น้อยยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เนื่องจาก " . . . จัดการวางแบบอย่าง การปกครองทั้งปวงซึ่งเป็นการใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จได้ . . . " ^๔ ให้เป็นผลสำเร็จ อย่างงดงามด้วยพระสุมุขัมภีรภาพ

^๑ สมเด็จพระยาตราดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๓๗; และ "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี," ประชุมกฎหมายประจำศก รวบรวมโดย เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล, ๒๕๓๘). ๑๓ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕): ๔๓-๔๔.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาตราดำรงราชานุภาพ, หน้า ๓๖.

^๓ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตราดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย (พระนคร: โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๗. จัดเสนอทางวิทยุโทรทัศน์กองทัพบก ๗ วันพุธที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๐๕ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดพิมพ์ถวายราชสกุลดิสกุล เป็นของขวัญร่วมในงานทอดกฐินพระราชทาน วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๗), หน้า ๔-๑๖.

^๔ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป, ๑:๒๗๓.

พ.ศ.๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น "กรมพระดำรงราชานุภาพ" เนื่องจากทรงพระอุตสาหะดำริการงานต่าง ๆ ให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น^๑

โดยเหตุที่กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงตรากตรำพระวรกายในราชการ มหาดไทยและงานอื่น ๆ ที่ทรงได้รับมอบหมายเป็นระยะเวลาจนถึงประจวบและทรงทำงานหนักไม่ได้พักต่อไป จึงทรงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๕๔^๒ ทรงมีพระชนมายุ ๕๓ พรรษา

พ.ศ.๒๔๕๕ อันเป็นเวลาที่ยังทรงกราบถวายบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เนื่องจากกรมพระดำรงราชานุภาพทรงปฏิบัติราชการทุกอย่างในหน้าที่รับผิดชอบและที่ทรงได้รับมอบหมายได้เป็นผลสำเร็จ และเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างดียิ่งเสมอมา อีกทั้งได้ทรงริเริ่มการงานเป็นแบบแผนเยี่ยงอย่างหลายประการเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้อย่างแน่นแฟ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็น "เสนาบดีที่ปรึกษา"^๓ และสภานายกหอพระ

^๑ กรมศิลปากร, ผู้จัดพิมพ์, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย, ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ นายจิตติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๑๓), ๒:๓๐-๓๑.

^๒ "ประกาศเรื่องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงหยุดพักรักษาพระองค์ แลให้พระยามหาอำมาตย์ เป็นผู้บังคับบัญชาการกระทรวงมหาดไทยแทน," ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๗ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๕๗):๔๕๖; และ "ประกาศตั้งเสนาบดีที่ปรึกษาและผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๕๘):๑๑๗-๑๐๘.

^๓ "ประกาศตั้งเสนาบดีที่ปรึกษาและผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๕๘):๑๑๗-๑๑๘.

สมุดวชิรญาณ ว่าการทอพระสมุดสำหรับพระนครด้วย^๑ ซึ่งพระองค์ทรงรับเอาเป็นพระ
 ธุระอย่างจริงจัง ทรงจัดการนำความเจริญมาสู่ทอพระสมุดเป็นอันมาก ทั้งในด้านการ
 จัดระเบียบภายในของส่วนราชการ การเสาะแสวงหาเอกสารและหนังสือเก่าใหม่มา
 รวบรวม โบราณวัตถุอันได้แก่ ตุ๊กตอลายรดน้ำ และศิลาจารึก หารายได้ให้แก่ทอพระ
 สมุดฯ รวบรวมผู้เชี่ยวชาญในทางคันคว่ำเกี่ยวกับประวัติศาสตร์มาร่วมกันทำงานเป็น
 อาที่^๒

พ.ศ.๒๔๖๖ เสนาบดีกระทรวงมรดก^๓ ทรงปฏิบัติงานของกระทรวงนี้ใน
 เรื่องรักษาเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสัญญาบัตร ได้ทรงคิดให้ทำประวัติข้าราชการขึ้น
 ในครั้งนั้น ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมรดกอยู่ ๒ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต^๔

พ.ศ.๒๔๖๘ ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรดกอยู่นี้
 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็น "อภิรัฐมนตรี" ด้วย

^๑ "ประกาศตั้งสภานายกทอพระสมุดวชิรญาณซึ่งเป็นทอพระสมุดสำหรับพระ
 นคร," ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๕๔):๑๕๓.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๓๗-๔๓; และ พระยาอนุমানราชชน, "สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และทอสมุดแห่งชาติ," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเกล้า (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๒-๒๗.

^๓ "ประกาศตั้งผู้แทนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศและเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรดก," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก๒๖. (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๕๕): ๔๑-๔๒.

^๔ "ประกาศพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๘):๒๓๐.

พระองค์หนึ่ง^๑ เนื่องจากในคราวเริ่มรัชกาลที่ ๗ นี้ ประเทศไทยประสบปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำซึ่งเกิดขึ้นทั่วโลก สภาเสนาบดีได้ประชุมกันแก้ไขปัญหาและเห็นว่ามีความทำได้เพียง ๒ อย่าง คือ ขึ้นภาษี และตัดงบประมาณลงให้พอ พระองค์ทรงเห็นว่าถ้าขึ้นภาษี คนทั่วไปเดือดร้อน ถ้าตัดงบประมาณคนจำพวกเดียวเดือดร้อน จึงทรงลงทุนเป็นตัวอย่าง แนะนำรัฐบาลให้ล้มกระทรวงมรดกธรลง เพราะไม่มีงานสำคัญถึงจะต้องเป็นกระทรวง แล้วให้ตัดเงินเดือนกันลงไปตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อช่วยเศรษฐกิจของประเทศที่กำลังทรุดโทรม^๒

พ.ศ.๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่ง "นายกรัฐมนตรีธิบดียสภา" อันเป็นสภาที่รวมเอางาน หอพระสมุดสำหรับพระนครและงานสอบสวนพิจารณาวิชาอักษรศาสตร์ งานพิพิธภัณฑ์สถาน และงานวิชาช่างมาไว้ด้วยกันเพราะเป็นงานที่เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด^๓ ทรงจัดการวางนโยบายหาหนังสือประเภทต่าง ๆ เข้าหอพระสมุดฯ ทรงจัดแบ่งหอพระสมุดฯ เป็น ๒ หอ คือ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับเก็บหนังสือตัวเขียน และหอพระสมุดวชิราวุธเก็บหนังสือตัวพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ^๔ ทรงจัดการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติให้บริบูรณ์ขึ้นได้โดยรัฐมิได้ออกเงินช่วย

^๑ "พระราชดำริทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๘) :๒๓๑-๒๓๓.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย คีตกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๕๗.

^๓ "ประกาศตั้งราชบัณฑิตยสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) :๕๓-๕๖ ; และ "ประกาศตั้งกรรมการราชบัณฑิตยสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) :๕๗.

^๔ พระยาอนุমানราชธน, "สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและหอสมุดแห่งชาติ," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๑๕-๒๐.

เหลือเลย ได้ทรงจัดห้องต่าง ๆ ในพิพิธภัณฑสถานในแนวช่วยการศึกษา ฝึกสอนคนให้ทำงาน ได้ดีจากพระองค์ท่าน ตลอดจนทรงคิดหาวิธีปลุกความสนใจให้คนไทยนิยมชมชื่นมรดกอันล้ำค่าเก่าแก่ของชาติ^๑

พ.ศ.๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อน กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็น "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ" เนื่องจากนอกจากพระเกียรติคุณประการอื่น ๆ แล้ว

. . . ทรงคุ้นเคยราชการจะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมาช้านาน นับถึง ๓ รัชชกาล และได้ทรงทำคุณและประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองมาเป็นอันมาก แม้เจริญพระชนมายุยิ่งขึ้นแล้วก็มีได้หย่อนพระวิริยะ . . . และเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก . . .^๒

พ.ศ.๒๔๗๕ ทรงถูกปลดออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสภา^๓ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ในสมัยนี้ ทรงทำงาน ณ ราชบัณฑิตยสภาเป็นเวลา ๖ ปี (พ.ศ.๒๔๖๙ ถึง พ.ศ.๒๔๗๕) โดยมีได้ทรงรับเงินเดือนเฉลี่ย^๔ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๗๐ พรรษา

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, หน้า ๔๖-๔๘.

^๒ กรมศิลปากร, ผู้จัดพิมพ์, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย, ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ นายจิตติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๑๓), ๒: ๑๖๐-๑๖๑.

^๓ "ประกาศตั้งและปลดนายกรัฐมนตรีสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๔๕ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๗๕) : ๑๗๖.

^๔ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, หน้า ๔๔-๔๕.

พระกรณียกิจทางราชการพลเรือนที่ทรงริเริ่มค้างไว้

อนึ่ง งานที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริค้างไว้ให้คนรุ่นหลังสานต่อ คือ การจัดตั้งหอรูป (Picture Gallery) ซึ่งทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ในด้านทัศนศึกษาแก่นุชนรุ่นต่อไปเป็นอย่างดี พระดำรินี้ยังไม่มีผู้ใดสร้างสรรค์ต่อให้สำเร็จได้แม้จนทุกวันนี้^๑ และยังมีหอจดหมายเหตุซึ่งทรงพระดำริรวบรวมหนังสือหลักฐานทางราชการไว้ในที่เดียวกัน^๒ ซึ่งปัจจุบันนี้ได้แก่ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ แต่อย่างไรก็ตามงานของหอจดหมายเหตุแห่งชาติปัจจุบันยังคงทับแคบ และยังไม่อาจทำหน้าที่ในขอบเขตแห่งอำนาจได้อย่างครบถ้วน^๓ พระดำริอีกประการหนึ่งคือ การจัดตั้งสมาคมวรรณคดีหรือวรรณคดีสโมสร เพื่อจะรวบรวมผู้เชี่ยวชาญในด้านต่าง ๆ มาถกเถียงและอภิปรายความรู้ นานาประการให้เกิดประโยชน์เป็นผลดีแก่ความเจริญงอกงามของวัฒนธรรมของชาติ แต่ยังมีได้ทรงจัดตั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของประเทศขึ้น พระดำริจัดตั้งสมาคมวรรณคดีต้องล้มเลิกไปโดยปริยายเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๕^๔ พระกรณียกิจในราชการทั้งปวงได้สิ้นสุดลงในปีนั้นด้วย

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๔๔-๔๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^๓ ทรงสรรค นิลกำแหง, "การบริหารงานจดหมายเหตุในประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๑๕๒-๑๕๓.

^๔ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงาน . . ., หน้า ๔๓-๔๔; และพระยาอนุমানราชธน, "สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและหอสมุดแห่งชาติ," ใน ปาฐกถาเรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเล่า, หน้า ๒๔-๒๕.

นอกจากงานราชการประจำที่ทรงปฏิบัติ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งต่าง ๆ อยู่โดยปกติทั้งทางทหารและพลเรือนนั้น ทรงได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทรงปฏิบัติราชการพิเศษต่าง ๆ อยู่เสมอ ที่สำคัญ ๆ อาทิ ผู้กระการเสด็จประพาส สถานายก จัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน กรรมการตรวจชำระกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ กรรมการในสภาการคลัง กรรมการองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินแผ่นดิน เป็นต้น^๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในตำแหน่งราชการพลเรือนเป็นหลักแห่งราชการบ้านเมืองหลายตำแหน่ง และทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจทั้งปวงด้วยพระปรีชาสามารถอุปถัมภ์ด้วยพระวิจรรย์ญาณสุขุมคัมภีรภาพ เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ เป็นอเนกประการ รวมเวลาที่ทรงปฏิบัติงานด้านราชการพลเรือนนับตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายขาดจากหน้าที่กรมยุทธนาธิการ เมื่อพ.ศ.๒๔๓๓ จนกระทั่งทรงถูกปลดออกจากตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา ในปี พ.ศ.๒๔๗๕ เป็นเวลารวม ๔๒ ปี

พระกรณียกิจ เมื่อเสด็จออกจากราชการแล้ว

หลังจากที่เสด็จออกจากหน้าที่ราชการทั้งปวงเมื่อ พ.ศ.๒๔๗๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปประทับพักผ่อนที่อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ตามคำแนะนำของแพทย์ได้ปีหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปรักษาพระเนตร ณ ยุโรป พระองค์ได้ทรงทราบถวายบังคมลาไปประทับ ณ ปีนัง เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๖ เพราะทรงต้องการความสงบและไปให้พ้นจากการเมือง^๒

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า๓๔๓-๓๔๗.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิพัฒน์ ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๔๔.

ทรงประทับอยู่ในปีนัง ประเทศมาเลเซีย ณ บ้านชินนามอน เลขที่ ๒๐๖ ถนนกาเลไว (Cinamon Hall, Kalewei Road) ซึ่งทรงเข้าอยู่ด้วยความสงบสุข ทรงใช้ชีวิตในการอ่านและเขียนและท่องเที่ยวหาความรู้ในที่ต่าง ๆ แต่ทรงดำเนินพระชนม์ชีพอยู่อย่างประหยัด เนื่องจากรัฐบาลใหม่ได้ตัดทอนเงินที่ทรงเคยได้รับในฐานะเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่และได้ทำงานมามาก ตลอดจนเบี้ยหวัดลงหมด คงเหลือเพียงแต่เบี้ยบำนาญเพียงเดือนละ ๘๖๐ บาทเท่านั้น^๒ ดังนั้นพระกรณียกิจของพระองค์ในปลายพระชนม์ชีพจึงได้แก่ การนิพนธ์และการค้นคว้าในเรื่องที่ทรงสนพระทัย คือ ประวัติศาสตร์ และเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ หนึ่งได้ทรงมีลายพระหัตถ์โต้ตอบกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งทรงเป็นทั้งพระอนุชาร่วมสมเด็จพระบรมราชชนกและพระสหายอันสนิท ตลอดเวลาที่เสด็จประทับ ณ ปีนัง และจวบจนสิ้นพระชนม์ ลายพระหัตถ์เหล่านี้มีเนื้อหาสารพัดประโยชน์ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ ภาษาศาสตร์ วรรณคดี โบราณคดี และเรื่องเบ็ดเตล็ดน่ารู้ต่าง ๆ มากมาย^๓ และได้กลายเป็นวรรณกรรมล้ำค่าของไทย ซึ่งนักศึกษาและนักวิจัยหลายแขนงวิชาได้ใช้ค้นคว้าอ้างอิงอยู่เสมอ นอกจากนี้ทรงเขียนโต้ตอบปัญหาประธานความรู้แก่ผู้ที่เขียนจดหมายมาทูลถามเรื่องต่าง ๆ อยู่เนืองนิจ อาทิ หลวงบริบาลบุรีรักษ์ พระยาอนุমানราชธน พระยานครพระรามา และชาวต่างประเทศบางท่าน

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), ๓: ๖๒-๖๓, ๗๓.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๘๔.

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เล่ม ๑-๒๖.

ส่วนใหญ่เป็นปัญหาทางด้านประวัติศาสตร์ และโบราณคดี^๑ การที่ทรงเขียนโต้ตอบลายพระหัตถ์และจดหมายกับพระสหายและผู้ทรงคุ้นเคยดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้ได้ทรงค้นคว้าวิทยากรที่ทรงสนพระทัยกว้างขวางยิ่งขึ้น และทรงถือเป็นเรื่องเพลิดเพลินพระทัยอย่างหนึ่ง^๒

พระนิพนธ์ที่มีชื่อเสียงของพระองค์ส่วนใหญ่สำเร็จที่ปีนัง รวมหนังสือที่ทรงพระนิพนธ์ในครั้งนั้นประมาณ ๑๐๐ เรื่อง ซึ่งยังผลให้พระองค์ผู้ทรงนิพนธ์^๓ ทรงเป็น "อสังการอันล้ำค่าของวังวรรณกรรมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์"^๓

พระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติ เมื่อเสด็จออกจากราชการโดยเด็ดขาดแล้วนี้ ได้กลายเป็นพระกรณียกิจที่ยังประโยชน์ใหญ่หลวงให้แก่ประเทศชาติในด้านเพิ่มพูนความรู้ทางวิทยาการต่าง ๆ อันได้แก่ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี และสารัตถ์ประโยชน์อื่น ๆ ให้แก่ชาติเป็นอเนกอนันต์ และเป็นประจักษ์พยานสำคัญของเหตุผลที่ทรงได้รับ การถวายพระสมัญญานามว่า "พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย"

พระกรณียกิจทางการศึกษา

การศึกษาของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สถานศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา และตลอดมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยปกติคือ วัดพระภิกษุสงฆ์เป็นอาจารย์^๔ การศึกษาแผนโบราณซึ่งอบรมสั่งสอนกันมานั้นหนักทางวิชา

^๑ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ศิษกุล, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๑๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ รีมลวรรณ ทองปรีชา, "พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๗), หน้า ๓๐๑.

^๔ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗, หน้า ๑-๕.

อักษรศาสตร์ เป็นการศึกษาที่อนุโลมตามแบบแผนประเพณี ไม่มีการค้นคว้าทางธรรมชาติ หรือวิทยาศาสตร์ ส่วนวิชาชีพ เช่นวิชาช่างฝีมือต่าง ๆ เรียนกันในวงศ์สกุลและตามท้องถิ่น เป็นการศึกษาแบบสืบทอด เป็นมรดกตกทอดกันมา สถานศึกษาวิชาชีพอีกแห่งหนึ่ง คือ สำนักราชบัณฑิต ซึ่งสอนแต่เฉพาะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการเท่านั้น^๑ ด้วยเหตุนี้ผู้ชายไทยส่วนมาก หลังจากเรียนหนังสือในวัด เมื่อเป็นเด็กแล้ว มักไปประกอบอาชีพเหมือนบรรพบุรุษ

สำหรับเด็กหญิงและสตรี ปีตามารดาไม่นิยมให้เล่าเรียนดังเช่นเด็กผู้ชาย แต่ให้ฝึกหัดอบรมวิชาการเรือนและการช่างต่าง ๆ หรือเรียนอยู่แต่ภายในบ้าน ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มักนิยมส่งเด็กหญิงเข้าไปอยู่กับเจ้านายฝ่ายในในพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้ได้เรียนรู้ขนบธรรมเนียมประเพณี วิชาความรู้ต่าง ๆ ตลอดจนกิริยามารยาทและการครองเรือน ประเพณีนี้ได้ดำเนินมาจนตลอดรัชกาลที่ ๕^๒

การจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้ทรงเล็งเห็นความจำเป็นของการที่จะต้องปรับปรุง เปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในการจัดการปกครองประเทศให้มั่นคงและเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศตะวันตก^๓ จึงได้ทรงเริ่มการปฏิรูปการจัดการศึกษาของประเทศเป็นอันดับแรก

^๑ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔-๒๕๐๗, หน้า ๒, ๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, "ใน เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, จัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร (พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๐. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ ๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๐), หน้า ๖๑-๑๐๘.

ก่อน โดยทรงคำนึงถึงความต้องการของบ้านเมืองเป็นสำคัญ คือการเตรียมคนให้รู้จักหนังสือ วิชาความรู้สมัยใหม่ และความรู้ในการปฏิบัติราชการซึ่งในสมัยนั้นต้องการเป็นอย่างยิ่ง ตลอดจนการศึกษาด้านอื่น ๆ^๑ การวางรากฐานการศึกษาสมัยใหม่ของประเทศ นับเป็นพระราชภาระกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนึงถึงเป็นอันดับแรก

ในระยะแรกเริ่ม ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นต้นมา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนต่าง ๆ อาทิ โรงเรียนสอนภาษาไทย โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ โรงเรียนนันทอุทยานสอนภาษาอังกฤษ โรงเรียนท่าแพนที่^๒ เป็นต้น สำหรับหนังสือแบบเรียนภาษาไทยในระยะเริ่มแรกนี้ โปรดให้ใช้แบบเรียน ๖ เล่ม ซึ่งเรียบเรียงโดยพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียงกูร) คือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไพบจนพิจารณ์ และ พิศาลการ์รันต์ โดยทรงให้ยกเลิกหนังสือจินตามณี ประถม ก กา ประถมมาลาที่ใช้มาแต่โบราณนั้นเสีย^๓

การเริ่มงานการศึกษาของสมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ

สมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ ทรงเริ่มงานการศึกษาสอดคล้องกับนโยบายการจัดการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๕ เพื่อฝึกหัดข้าราชการให้รู้หนังสือและ

^๑ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมถวัลยราชสมบัติครบ ๑๐๐ ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ผู้รวบรวมจัดพิมพ์, "คำนำ" ใน เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๑. เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ๑ ตุลาคม ๒๔๑๑), หน้า ข-ค.

^๒ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗, หน้า ๓๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕-๓๖.

ระเบียบวิธีปฏิบัติราชการ สอนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ สำหรับแบบเรียนภาษาไทย ก็ให้ใช้แบบเรียน ๖ เล่มของพระยาศรีสุนทรโวหารนั้นด้วย^๑

ทรงริเริ่มระบบการสอบไล่หนังสือไทยและวางรากฐานการจัดการศึกษา

ได้มีการประชุมผู้อำนวยการศึกษาและตกลงกันเห็นควรให้มีการสอบไล่หนังสือไทยทำนองเดียวกับพระสงฆ์สอบพระปริยัติธรรมปีละครั้ง เพื่อเป็นเครื่องกำหนดประกันระดับชั้นความรู้ โดยโปรดให้จัดสอบเป็น ๒ ชั้น เรียกว่า ประโยค ๑ และประโยค ๒ เมื่อ พ.ศ.๒๔๒๗ ขึ้นเป็นครั้งแรก ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ^๒ อันเป็นต้นเค้าของการสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรของโรงเรียนต่าง ๆ ในเวลาต่อมา

อนึ่ง ระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่ง นายพันตรีราชของครักษ์ พระองค์เจ้าดิศวร กุมารทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอยู่ด้วย ทรงทำงานด้าน การศึกษาด้วยพระทัยรัก ทรงพระอุตสาหะดำเนินงานต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองแทบทั้งสิ้น ทรงกำหนดหลักสูตรจัดวิชาเรียนให้เหมาะสม กำหนดเวลาเรียน แบบเรียน ทาครูมา ทำการสอน ตลอดจนการร่างหลักสูตร ร่างข้อสอบ และจัดทำประกาศนียบัตร บางครั้ง ต้องทรงทำการสอนเอง และก่อนจะทรงนำเรื่องใด เข้าหลักสูตรจะทรงทดลองสอนมา ก่อนแล้วว่าเป็นผลดีก่อนเสมอ ทั้งนี้เนื่องจาก เวลานั้นยังไม่มีกำหนดแบบแผนการจัด การศึกษาให้โรงเรียนปฏิบัติแต่อย่างใด^๓

^๑ สมเด็จพระบรมราชานุภาพ, ตำนานสวนกุหลาบและร่างข้อบังคับ สมาคมศิษย์เก่าสวนกุหลาบ, หน้า ๔.

^๒ "การไล่หนังสือนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ"; และ "ประกาศกรมศึกษาธิการ," ใน เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๔-๒๑, ๓๖-๓๗.

^๓ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระบรมราชานุภาพ, หน้า ๑๒-๑๓.

การขยายการจัดการศึกษาของประเทศ

เนื่องจากพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงจัดการศึกษาโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นผลดีสมดังพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นสมควรให้จัดตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายเป็นการศึกษาสำหรับประเทศ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรตามพระอารามหลวง ทั้งในกรุงและหัวเมือง^๑ และยังมีพระราชดำริให้ประชาชนส่งบุตรหลานเข้าเรียนได้โดยไม่ต้องเสียเงิน^๒

อนึ่ง เนื่องจากพระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงสามารถจัดการศึกษาโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นประโยชน์แก่การจัดการศึกษาในอนาคตเป็นอย่างมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม "พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ" เมื่อ พ.ศ.๒๔๒๔^๓ และโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๐ ผู้กำกับกรมธรรมการ ในปี พ.ศ.๒๔๓๒ อธิบดีกรมธรรมการ พ.ศ.๒๔๓๓ ตามลำดับ ทั้งยังทรงให้พระองค์ย้ายขาดจากกรมยุทธนาธิการมาทรงบัญชาการกรมธรรมการ เพื่อทรงทำงานด้านการศึกษาโดยเฉพาะ ซึ่งได้กล่าวไว้ในหัวข้อ "๓๖. พระกรณียกิจทางราชการพลเรือน" นั้นแล้ว

การตรวจโรงเรียนและรางวัลสำหรับนักเรียน

ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงจัดให้มีการตรวจโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง คือตรวจทั้งความรู้ของนักเรียน

^๑ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔-๒๕๐๗, หน้า ๔๗-๔๘.

^๒ "ประกาศตั้งโรงเรียน," ใน เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๒-๒๓.

^๓ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายฉะบับมีพระรูป,

และความประพฤติการปฏิบัติงานของอาจารย์ตลอดจนการปกครองโรงเรียน แล้วทรงขอให้ได้รับพระราชทานรางวัลแก่โรงเรียนที่ปฏิบัติได้เรียบร้อย หากตรวจพบว่าโรงเรียนใดเสื่อมเสียทางการปกครองก็ให้ลงพิมพ์ไว้ให้ปรากฏแก่ผู้ที่จะรับราชการตำแหน่งนั้นในภายหน้า^๑ พระองค์ยังได้ทูลขอพระราชทานรางวัลแก่อาจารย์ที่มีความดีความชอบในราชการ และนักเรียนที่สอบไล่ได้เป็นที่ ๑ ในชั้นต่าง ๆ นักเรียนที่เขียนลายมืองามเป็นที่ ๑ ในโรงเรียน รางวัลพระราชทานนี้ทรงขอให้สำหรับทั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบและโรงเรียนในหัวเมือง^๒

"แบบเรียนเร็ว" และการสอนศีลธรรม

พ.ศ.๒๔๓๑ กรมศึกษาธิการได้เปลี่ยนแปลงการใช้หนังสือแบบเรียนจากชุดมูลบทบรรพกิจ ๖ เล่มของพระยาศรีสุนทรโวหารซึ่งใช้มาตั้งแต่พ.ศ.๒๔๑๔ มาใช้หนังสือ "แบบเรียนเร็ว" ๓ เล่มของกรมศึกษาธิการ ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียงเล่ม ๑ และเล่ม ๒ เล่ม ๓ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เรียบเรียงจนจบ^๓ หนังสือแบบเรียนเร็วนี้กำหนดให้เรียนจบภายใน ๑ ปี ถึง ๑ ปีครึ่ง ส่วนหนังสือชุดแบบเรียนหลวง ๖ เล่มดังกล่าวต้องใช้เวลาเรียนนานถึง ๓ ปี จึงถือว่าอ่านออกเขียนได้

^๑ รอง ศยามานนท์; "พระกรณียกิจทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ," ใน ปาฐกถาเรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเล่า (พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๘๔.

^๒ "จำนวนนักเรียนที่ได้รับพระราชทานรางวัล," ; และ "จำนวนอาจารย์ที่ได้รับพระราชทานรางวัล," ใน เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๑๓-๑๒๔.

^๓ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔-๒๕๐๗, หน้า ๕๘.

เรียนแล้วแม่นยำจริงแต่เหมาะสำหรับผู้จะศึกษาทางอักษรศาสตร์ ส่วนสำหรับนักเรียน โดยตรงต้องใช้เวลามากเกินไป^๑

มูลเหตุที่ทำให้ทรงเปลี่ยนแปลงหนังสือแบบเรียน เนื่องจากในระหว่างที่ผนวช และประทับจำพรรษา ณ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ทรงจัดการโรงเรียนภายในวัดได้ทรง สังเกตเห็นว่านักเรียนส่วนมาก เรียนหนังสือตั้งปึกก็ยังอ่านหนังสือไม่ออก ได้ทรงทราบสาเหตุว่าเป็นเพราะเด็กมาเรียนหนังสือเฉพาะเวลาว่างเท่านั้น ปีหนึ่ง ๆ จึงเรียนเพียงไม่กี่เดือน เมื่อขาดเรียนไปนาน ๆ แล้วกลับมาเรียนใหม่ ต้องกลับสอนย้อนให้ใหม่ตั้งนี้ และทรงเห็นว่าควรคิดแก้ไขกระบวนการสอนแยกความรู้เป็นอย่าง ๆ ให้นักเรียนเรียน สำเร็จภายในเวลาเรียนระยะละอย่าง คือให้เด็กเรียนจบเล่มหนึ่ง ๆ ได้ภายใน ๖ เดือน นอกจากนี้ทรงแบ่งวิธีสอนหนังสือเป็น ๓ ตอน คือสอนอ่าน สอนเขียน และสอน แต่ง ด้วยเหตุนี้จึงทรงแต่งหนังสือ "แบบเรียนเร็ว" ให้ใช้ในโรงเรียนเมื่อทรงรับหน้าที่จัดการการศึกษา^๒ หนังสือแบบเรียนเร็วนี้ ได้ตั้งความมุ่งหมายของการสอนให้เด็กรู้จัก สังเกต และเข้าใจด้วยคำ ด้วยสายตา มิใช่ให้เรียนรู้จากการท่องจำ^๓

^๑ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๓.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระยาพญาธิบดี (อ่อน โทมล วรธนะ)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๔๔๒-๔๔๓.

^๓ กระทรวงธรรมการ, "แจ้งความตั้งแต่พิมพ์ครั้งที่ ๘," ใน แบบเรียนเร็ว พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. (พระนคระกรมตำรา, ๒๔๗๑), ๑:ค-ฆ.

หนังสือแบบเรียนเรีนี้ได้ใช้ในโรงเรียนตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๑ จนถึงสมัย
เปลี่ยนแปลงการปกครอง ในพ.ศ.๒๔๗๕ จึงเลิกใช้^๑

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ยังได้ทรงนำเอาการสอนศีลธรรมมาสอนใน
โรงเรียนเป็นครั้งแรกด้วย โดยทรงขอให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียงกูร)
แต่งเป็นคำกลอนให้เด็กสวดนมัสการพระรัตนตรัย และบูชาคุณบิดามารดา พระมหากษัตริย์
ตลอดจนคำขอพรเทวดาให้นักเรียนสวดในเวลาต่าง ๆ กัน เพื่อให้เด็กค่อย ๆ เข้าใจ
เรื่องศีลธรรมอย่างซึมซาบ ทรงเริ่มให้นักเรียนสวด ณ โรงเรียนดำรงราชวิทย์ เป็น
แห่งแรกตั้งแต่เมื่อทรงผนวชอยู่นั้น^๒

โครงการขยายการศึกษาไปหัวเมือง

ปี พ.ศ.๒๔๓๓ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระดำริขยายการศึกษาไป
ตามหัวเมืองใหญ่ ได้ทรงเสนอโครงการขึ้นกราบบังคมทูล ซึ่งสรุปใจความสำคัญ คือ
ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นตามเมืองใหญ่ ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ดูแล โรงเรียนตั้งอยู่
ริมจวนผู้ว่าราชการจังหวัดหรือในวัดที่อยู่ใกล้จวน อาจารย์ผู้สอนมีเงินเดือน ๆ ละ ๑๕
ถึง ๒๐ บาท ผู้เรียนได้เล่าเรียนฟรีโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมใด ๆ แต่ต้องซื้อ
หนังสือเรียนเอง ซึ่งกรมธรรมการจะจำหน่ายให้ในราคาถูก โรงเรียนจะได้รับเงินอุด
หนุนปีละ ๔ ชั่ง หรือ ๓๒๐ บาท ต่อเมือง (โรงเรียน) ซึ่งจะรวมทั้งเงินเดือนครูและ
ค่ารักษาโรงเรียนด้วย โรงเรียนหลวงที่จะตั้งในแต่ละเมืองนี้จะมุ่งให้เป็นโรงเรียน

^๑ รong ศยามานนท์, "พระกรณียกิจทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ," ใน ปาฐกถาเรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเล่า, หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระยาพฤดาธิบดี (อ่อน โกล
วรรณะ)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๔๔๔.

ตัวอย่างแก่โรงเรียนวัดและโรงเรียนอื่น ๆ ในเมืองนั้นด้วย^๑

นโยบายขยายการศึกษาของพระองค์เป็นนโยบายที่ดำเนินการเป็นขั้นตอน และอาศัยเงินงบประมาณไม่มากนัก แต่เป็นที่น่าเสียดายที่โครงการดังกล่าวไม่ได้นำ ออกใช้ ซึ่งอาจเป็นเพราะเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลัง ทรงเป็นจตุระเตรียมการรับเสด็จแกรนด์ดยุกซาเรวิช รัชทายาทแห่งรัสเซีย โดยโปรด ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จไปทรงต้อนรับพระราชอาคันตุกะ ณ สิงคโปร์^๒ หลังจากนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เป็นราชทูตพิเศษเสด็จไปเจริญพระราชไม ตรียังรัสเซียและประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ซึ่งตลอดเวลาการเยือนประเทศต่าง ๆ นั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแสวงหาความรู้ในเรื่องการจัดการศึกษาของประเทศ ต่าง ๆ เป็นสำคัญ^๓

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความ จำเป็นอย่างรีบด่วนในอันที่จะต้องปรับปรุงระเบียบแบบแผนการปกครองให้ทันสมัย เพื่อ รักษาความมั่นคงของชาติไว้เป็นอันดับแรก และทรงพิจารณาเห็นว่าพระเจ้านั่งงยา เอธ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นบุคคลที่เหมาะสมเพื่อการนี้ที่สุด เมื่อพระองค์เสด็จกลับ มาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เกือบ จะในทันที คือเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงต้องทรงจากงาน:

^๑ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕ (กรุงเทพฯ:สมาคม สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖. วิทยานิพนธ์สำหรับปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต ของวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร ได้รับรางวัลปริญญาพิเศษทางการศึกษาดีเด่น ประจำปี ๒๕๑๔ ของมูลนิธิดำรงราชานุภาพ), หน้า ๑๐๔-๑๐๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ณ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๕.

การศึกษาที่ทรงรักยิ่งนับแต่นั้นมา^๑ ความรู้เกี่ยวกับงานการศึกษาที่ได้ทรงศึกษาและพบเห็นมาจึงไม่มีโอกาสได้ทรงนำออกใช้ และไม่ปรากฏว่าได้ทรงทำรายงานการตรวจการศึกษาขึ้นพลุ่เกล้าถวายด้วย^๒ นับว่าวงการการศึกษาของชาติต้องสูญเสียผู้จัดการการศึกษาที่สำคัญที่สุดไปอย่างน่าเสียดายยิ่งนับตั้งแต่แรกเริ่ม

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงวางรากฐานงานการศึกษาของชาติไว้ เป็นคุณประโยชน์อเนกอนันต์ แม้ว่าจะเป็นพระกรณียกิจในช่วงเวลาอันสั้น คือ ๑๑ ปี (พ.ศ.๒๔๒๔ ถึง พ.ศ.๒๔๓๕) พระองค์ทรงรักงานการศึกษายิ่งกว่างานด้านใดทั้งสิ้น แม้เมื่อทรงจากกรมธรรมการไปแล้ว ยังทรงมีความห่วงใยให้คำแนะนำและทรงช่วยเหลืองานด้านนี้เท่าที่พระองค์จะทรงกระทำได้อยู่ตลอดเวลา เช่น ในปีพ.ศ.๒๔๔๑ ขณะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงให้ความร่วมมือกับกระทรวงธรรมการ และคณะสงฆ์ จัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขต^๓ พ.ศ.๒๔๔๒ ทรงให้ความร่วมมือกับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี จัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้น ซึ่งได้แก่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปัจจุบันนี้^๔ เอง^๕ อันนำพระทัยที่ทรงรักและห่วงใยการศึกษาซึ่งทรงมีพระดำริอยู่ตลอดเวลาว่า มีความสำคัญยิ่งกว่าสิ่งใดทั้งหมด จะเห็นได้จากลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีว่า " . . . การ

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๑๖-๑๗.

^๒ วุฒิชัย มุลศิษฐ์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

^๓ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "พระยานครพระระราม (สวัสดีมหากาญ์)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า. ๓๓๘-๓๔๕.

อย่างไรในเมืองไทยที่จะสำคัญไปกว่าการศึกษาไม่มี . . . การนี้ไม่ใช่การเฉพาะตัว ไม่ใช่การเฉพาะกรม เป็นการสำหรับชาติบ้านเมือง และอิสรภาพของเมืองไทย ขอให้ประมาณน้ำหนักให้มาก "๑

พระกรณียกิจทางการปกครอง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้รับพระสมัญญานามหนึ่งว่า "พระปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย"^๒ เนื่องจากทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรกในกาลสมัยแห่งการจัดการปกครองแบบใหม่ พระกรณียกิจในราชการกระทรวงมหาดไทยอันได้แก่งานทางด้าน การปกครองเป็นงานที่สำคัญที่สุดในพระชนม์ชีพแห่งการรับราชการของพระองค์ ทรงมีบทบาทสำคัญในการก่อตั้งและปฏิรูปการจัดระเบียบการปกครองของประเทศ และการบริหารราชการของกระทรวงอื่นสำคัญยิ่งนี้ แม้ว่าประเทศไทยจะได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๕ แล้วก็ตาม แต่ระเบียบแบบแผนตลอดจนรากฐานการปกครองที่ได้ทรงริเริ่มไว้ยังคงเป็นหลักปฏิบัติของกระทรวง

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "ภาคผนวก ข," ใน พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาริสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. ๑๑๓-๑๑๘ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (พระนคร: คีวาพร, ๒๕๐๔. พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๔), หน้า ๓๕๘-๓๖๒.

^๒ ประเสริฐ กาญจนกุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทยสมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ," แสดง ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๑๐๔.

มหาดไทยในปัจจุบันนี้แทบทั้งสิ้น

การเปลี่ยนแปลงการปกครองอย่างพลิกแผ่นดินและตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า
วิธีการปกครองบ้านเมืองดังที่เป็นอยู่แต่แรก เมื่อได้เสด็จ เถลิงถวัลยราชสมบัติ ยังไม่
เหมาะสมกับกาลสมัย และความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงของประเทศชาติ จึงทรงมีพระราช
ประสงค์อย่างยิ่งในอันที่จะแก้ไขระเบียบการปกครองเสียใหม่ ได้ทรงพระราชดำริตร
ครองอย่างรอบคอบโดยทรงเลือกประเพณีการปกครองทั้งของไทยเราและของต่างประ
เทศประกอบกัน ด้วยพระปรีชาญาณอันลุ่มลึกมีทิราภาพ ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงวิธีปกครอง
เป็นลำดับมา พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นครั้งแรก โดยทรงตั้งเป็น
๑๒ กระทรวง เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๐ นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงซึ่งพระบาท
สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่าง "พลิกแผ่นดิน"
ซึ่งน้อยประเทศนักที่จะทำสำเร็จได้อย่างสงบเรียบร้อย^๑ และพระองค์ได้ทรงปรับปรุง
แก้ไขมาตามลำดับ พร้อมกับทรงพิจารณาหาบุคคลผู้จะมาเป็น เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชนิพนธ์คำนำ (ของ)
พระราชดำริสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย
แก้ไขการปกครองแผ่นดิน," ใน เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการ
เปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.๑๐๓ และพระราชดำริสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, จัดพิมพ์โดยกรม
ศิลปากร (พระนคร:โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๐. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจ
ศพ หม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ ๖ มีนาคม พุทธศักราช
๒๕๑๐), หน้า (ก)-(ค).

ซึ่งทรงตระหนักว่าเป็นตำแหน่งอันสำคัญอย่างยิ่งยวดแก่ความเจริญรุ่งเรืองและความมั่นคงของประเทศตลอดจนความผาสุกของอาณาประชาราษฎร์ที่พระราชอาญาจักร ใน พ.ศ.๒๔๓๕ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปรับปรุงตำแหน่งเสนาบดีครั้งใหญ่ และทรงแต่งตั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแทนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการซึ่งทรงปฏิบัติราชการอยู่ในขณะนั้น ทั้งนี้เพราะทรงสังเกตเห็นว่า กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงมีพระปรีชาสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งนี้^๑

พระบรมราโชบายสำหรับพระปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หัวใจสำคัญของพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองประเทศเป็นแบบใหม่นั้น เพื่อเปลี่ยนแปลงระเบียบการบริหารงานของกระทรวงมหาดไทยทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคโดยแท้^๒ ทั้งนี้เพราะทรงมีพระราชประสงค์ให้รวมการบังคับบัญชาหัวเมือง ซึ่งเคยแยกกันอยู่เป็น ๓ กรม คือกรมมหาดไทย กรมกลาโหม และกรมท่า ให้มารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทย แต่กระทรวงเดียว เพื่อให้เป็นแบบแผนอย่างเดียวกันโดยตลอด การรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองนี้จะจัดเป็นมณฑลตามสมควรแก่ภูมิลำเนาให้สะดวกแก่การปกครองและมีสมุหเทศาภิบาลบังคับบัญชาแต่ละมณฑล พระราชดำริดังกล่าวนี้ จะดำเนินการที่ละชั้นมิให้เกิด

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

^๑ "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๓ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕): ๔๓-๔๔.

^๒ จักรกฤษณ์ นรมิตินฤการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย (พระนคร:คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖. วิทยานิพนธ์ปริญญาโททางรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๕), หน้า ๓๔-๔๑.

ความยุ่งเหยิงในการที่จะเปลี่ยนแปลง^๑ การปฏิรูประเบียบบริหารราชการของกระทรวงมหาดไทยนี้หากสามารถจัดดำเนินการได้โดยเรียบร้อย ย่อมเป็นหนทางให้การบริหารงานด้านอื่น ๆ ของรัฐดำเนินการไปได้อย่างมีประสิทธิภาพสมดังเป้าหมายของพระบรมราชโบายการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่นั้นอย่างแน่นอน

พระกรณียกิจสำคัญ ๆ ในราชการกระทรวงมหาดไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยโดยสรุปดังนี้ คือ บังคับและรักษาความสงบเรียบร้อยให้แก่ประชาชนภายในพระราชอาณาจักรตั้งแต่เขตกรุงเทพมหานคร บำรุงและส่งเสริมความเป็นอยู่ของราษฎรให้มีความร่มเย็นเป็นสุข และประสานงานทางฝ่ายปกครองส่วนภูมิภาค^๒

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อมีพระชันษา ๓๐ ปี เนื่องจากทรงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งโดยที่พระองค์มิได้ทรงคาดคิดมาก่อน เมื่อแรกเริ่มเข้ารับราชการจึงทรงศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับราชการของกระทรวงเป็นอันดับแรก แล้วเสด็จออกตรวจราชการตามหัวเมืองเพื่อทรงศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับการปกครองส่วนภูมิภาคจนทรงทราบสภาพการณ์ต่าง ๆ แล้วทรงเริ่มปรับปรุงเปลี่ยนแปลงและแก้ไขราชการของกระทรวงทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคให้เหมาะสมและก้าวหน้าขึ้นตามลำดับ ดังรายการผลงานสำคัญโดยสังเขปดังนี้ คือ

^๑ สมเด็จพระปิยมหาราชและพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ๗ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๓๓-๓๔.

^๒ "ประกาศจัดขึ้นหน้าที่กระทรวงกระลาโหมมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๔ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๗):๒๐๔-๒๐๖.

การปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงระเบียบปฏิบัติราชการบริหารในส่วนกลาง

กระทรวงมหาดไทย

๑. ทรงจัดระเบียบการรับส่ง ร่าง เขียนและเก็บหนังสือราชการตามแบบใหม่^๑
๒. เลิกประเพณีที่เจ้าพนักงานต้องไปเสนอราชการที่บ้านเสนาบดี โดยให้มาเสนอ ณสำนักงานทุกวัน^๒
๓. เลิกประเพณีที่เสนาบดีเอาตราตำแหน่งไว้ที่บ้าน เป็นให้ใส่กำปั้นเหล็กเก็บไว้ ณสำนักงาน^๓
๔. เป็นหน้าที่จำเป็นสำหรับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ต้องไปเที่ยวตรวจราชการตามหัวเมือง^๔
๕. ทรงจัดแบ่งหน้าที่ส่วนราชการกระทรวงมหาดไทยในระยะแรกเริ่ม เป็น ๓ กรมใหญ่ คือ กรมมหาดไทยกลาง กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือและกรมพลัมพั้ง^๕ ต่อมาเมื่อขอบเขตและอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยขยายออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้น จึงให้ปรับปรุงส่วนราชการกระทรวงดังนี้
 - ๕.๑ กรมมหาดไทยกลาง มีหน้าที่ปฏิบัติราชการทุกอย่าง ซึ่งมีได้แยกออกไปเป็นหน้าที่ของกรมอื่น มีปลัดทูลฉลองเป็นหัวหน้าบังคับบัญชาได้ทั้งกระทรวงรองจากเสนาบดีลงมา

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์ดิเรกประไพ (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๒๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

๕.๒ กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ มีหน้าที่ในเรื่องรักษาพระ

อัยการ การสืบสวนโจรผู้ร้ายและเรือนจำ

๕.๓ กรมพลัมพัง มีหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองท้องที่ รักษา

บัญชีข้าราชการในหัวเมือง การทะเบียนสัตว์พาหนะ อาวุธปืน การขนานนามสกุล การ
ก่อสร้างและรักษาสถานที่ราชการ รวมทั้งบ้านพักข้าราชการ

๕.๔ กรมปลัดบัญชี มีหน้าที่เกี่ยวกับการบัญชี เบิกจ่ายเงิน

และถือบัญชีข้าราชการทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง

๕.๕ กรมทะเบียน มีหน้าที่ทำบัญชีข้าราชการทั้งในกรุงเทพฯ

และหัวเมือง ทำสำมะโนครัว ทำประวัติข้าราชการของกระทรวง เก็บหนังสือราชการ

๕.๖ กรมสำรวจ มีหน้าที่เกี่ยวกับการเลขานุการ รักษา

ราชพัสดุ การรับ-ส่งหนังสือ และราชการที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ

๕.๗ กรมตำรวจภูธร ตั้งขึ้นแทนกรมตระเวนหัวเมือง

มีหน้าที่ตรวจจับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง

๕.๘ กรมตำรวจภูบาล มีหน้าที่ตรวจตราการปฏิบัติราชการ

ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองตามหัวเมืองทุกณฑล เพื่อประกอบความรู้ของกระทรวง ใน
อันที่จะแก้ไขปรับปรุงกิจการในหัวเมืองให้เจริญก้าวหน้า

๕.๙ กรมราชโลหกิจแลภูมิพิทยาหรือกรมแร่ มีหน้าที่ปรับ

ปรุงการทำแร่ที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองให้เรียบร้อย

๕.๑๐ กรมสรรพากรนอก มีหน้าที่จัดเก็บภาษีอากรและผล

ประโยชน์ทั้งปวงในหัวเมืองเว้นแต่ศุลกากร

๕.๑๑ กรมพยาบาล มีหน้าที่ป้องกันโรคภัยที่วพระราชอาณา

จักร

๕.๑๒ กรมป่าไม้ มีหน้าที่ควบคุมการป่าไม้เพื่อมิให้ก่งสุล

ต่างประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นเรื่องการเมืองได้ และทำการสงวนป่าไม้สัก^๑

สำหรับกรมราชโลหกิจแล ภูมิพิทยา กรมสรรพากรนอก กรมพยาบาล และกรมป่าไม้ ปัจจุบันได้ไปสังกัดกระทรวงอุตสาหกรรม กระทรวงการคลัง กระทรวงสาธารณสุข และกระทรวงเกษตรตามลำดับ

การที่ขอบเขตอำนาจหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย ในสมัยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดี กว้างขวางครอบคลุมราชการหลายแขนง เป็นเพราะต้องทรงรับภาระปฏิบัติราชการอันควรเป็นหน้าที่ของกระทรวงอื่น ๆ อยู่เสมอ ราชการใดกรมใดที่มีปัญหายุ่งยากหรือเกี่ยวข้องทางการเมือง ก็โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ริเริ่มจัดทำขึ้นก่อนทั้งสิ้น เมื่อจัดตั้งขึ้นสำเร็จและดำเนินการเรียบร้อยแล้ว พอจะโอนไปให้กระทรวงที่กรมนั้นควรสังกัดได้ก็โอนไป ที่ยังโอนไม่ได้ก็เลยยังติดอยู่กับกระทรวงจนสิ้นสมัยของพระองค์ท่าน^๒

การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค

๑. ทรงเปลี่ยนวิธีปกครองแบบ "กินเมือง" มาเป็นให้ข้าราชการได้รับเงินเดือน^๓

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๒๗-๓๒; และ ประเสริฐ กาญจนดุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทย สมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^๒ ประเสริฐ กาญจนดุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทย . . .," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๑๑๗.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๑๔-๒๐.

๒. ทรงจัดให้มีสถานที่ราชการอันเป็นสำนักงานของกระทรวงขึ้น
ทุกหัวเมือง ตลอดจนสร้างบ้านพักสำหรับข้าราชการส่วนภูมิภาค^๑

๓. การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล เป็นพระกรณียกิจในราชการ
มหาดไทยที่ดีเด่นและสำคัญที่สุดของพระองค์ ทรงใช้เวลาดำเนินการจัดตั้งมณฑลเทศา
ภิบาลนับตั้งแต่เมื่อแรกเริ่มดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ.๒๔๓๕ ถึง
พ.ศ.๒๔๕๕ จึงทรงจัดตั้งสำเร็จเรียบร้อยทั่วพระราชอาณาจักร รวมทั้งสิ้น ๒๐ มณฑล
รวมเวลาจัดการเรื่องนี้ถึง ๒๓ ปี คือตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยนั่นเอง^๒

ลักษณะการเทศาภิบาล คือระบบการปกครองอาณาเขตส่วนภูมิภาค ซึ่ง
รัฐบาลกลางจัดข้าราชการของส่วนกลางไปบริหารราชการในท้องที่ต่าง ๆ จัดว่าเป็น
ระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยนี้เอง^๓
สำหรับโครงสร้างของการเทศาภิบาลนั้น มีระเบียบแบบแผนการแบ่งส่วนการปกครอง
ออกเป็นลำดับชั้น คือเป็น "มณฑล" หน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุดซึ่งได้
รวมเขตจังหวัดหลาย ๆ จังหวัดมากบ้างน้อยบ้าง เข้าด้วยกัน ตามความสะดวกในการ
ปกครองตรวจตราบังคับบัญชา มีข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งต่อมาเรียกว่า สมุหเทศาภิบาล
เป็นหัวหน้ารับผิดชอบในราชการมณฑลหนึ่งขึ้นต่อเสนาบดีเจ้ากระทรวง และมีฐานะเป็น

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๒๑-๒๒; และ ประเสริฐ กาญจนดุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทย . . . , " ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๑๑๔.

^๒ ประเสริฐ กาญจนดุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทย . . . , " ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๑๒๑.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๕๒; และ จักรกฤษณ์ นรินดีผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, หน้า ๑๖๖.

ข้าราชการต่างพระเนตรพระภรณ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ออกไปปฏิบัติราชการให้ประชาชนร่มเย็นเป็นสุข^๑ หน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคขนาดรองลงมาจากมณฑล คือ "จังหวัด" ซึ่งแต่ก่อนเรียก "เมือง" มีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานบังคับบัญชา และมีคณะกรรมการจังหวัดคณะหนึ่งบริหารราชการ^๒ "อำเภอ" "กิ่งอำเภอ" "ตำบล" และ "หมู่บ้าน" เป็นหน่วยราชการส่วนภูมิภาครองลงมาจากจังหวัดตามลำดับ^๓

อนึ่ง ก่อนที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ จะมาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการให้รวมหัวเมืองเป็นมณฑลรวม ๖ มณฑล อยู่ก่อนแล้ว คือ

- ๓.๑ มณฑลพายัพ เดิมชื่อ มณฑลลาวเฉียง
- ๓.๒ มณฑลอุดร เดิมชื่อ มณฑลลาวพวน
- ๓.๓ มณฑลอีสาน เดิมชื่อ มณฑลลาวกาว
- ๓.๔ มณฑลนครราชสีมา เดิมชื่อ มณฑลลาวกลาง
- ๓.๕ มณฑลบูรพา เดิมชื่อ มณฑลเขมร
- ๓.๖ มณฑลภูเก็ต แรกเริ่มขึ้นต่อกระทรวงกลาโหม

มณฑลทั้ง ๖ นี้ ข้าหลวงใหญ่ประจำการแต่ละมณฑล มีหน้าที่รักษาพระราชอาณาเขตเป็นสำคัญ ยังมีได้จัดเป็นมณฑลเทศาภิบาล คือยังไม่มีหน้าที่จัดระเบียบแบบแผนการปกครองภายในบ้านเมือง^๔

^๑ สมเด็จพระปิยมหาราชานุภาพ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ฌ อยุธยา), เทศาภิบาล, หน้า ๕๒-๕๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓-๓๔.

สำหรับมณฑลเทศาภิบาลที่ได้จัดตั้งขึ้นในระหว่างที่สมเด็จพระยาคำรง
ราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีดังนี้

พ.ศ.๒๔๓๔ ตั้งมณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี มณฑลอยุธยา (กรุงเก่า)
และมณฑลนครสวรรค์

พ.ศ.๒๔๓๗ ตั้งมณฑลราชบุรี

พ.ศ.๒๔๓๘ ตั้งมณฑลนครชัยศรี

พ.ศ.๒๔๓๙ ตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลสุราษฎร์

พ.ศ.๒๔๔๐ ตั้งมณฑลไทรบุรี

พ.ศ.๒๔๔๒ ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์

พ.ศ.๒๔๔๔ ตั้งมณฑลจันทบุรี มณฑลปัตตานี

พ.ศ.๒๔๔๕ ตั้งมณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด (โดยแบ่งท้องที่กันจากมณฑล
อีสานแล้วยุบชื่อมณฑลอีสานลง)

พ.ศ.๒๔๔๘ ตั้งมณฑลมหาสารคาม

รวมเป็น ๑๕ มณฑล ซึ่งเมื่อรวมกับมณฑลชายแดนที่ได้ตั้งไว้ก่อนแล้ว ๖ มณฑล และต่อ
มายุบมณฑลอีสานลง ๑ มณฑล จึงรวมทั้งสิ้นเป็น ๒๐ มณฑล^๑ แต่ในปี พ.ศ.๒๔๔๙ ไทย
ต้องยกมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศส พ.ศ.๒๔๕๑ ยกมณฑลไทรบุรีให้แก่อังกฤษ^๒ และ
พ.ศ.๒๔๕๘ ได้โอนมณฑลเพชรบูรณ์ไปรวมกับมณฑลพิษณุโลก^๓ จึงคงเหลือ ๑๗ มณฑล
ทั้งนี้ไม่รวมมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งขึ้นกับกระทรวงนครบาล

^๑ ประเสริฐ กาญจนกุล, "ปาฐกถา เรื่องงานมหาดไทย สมัยสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ," ใน คำทรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๑๒๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ "ประกาศเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เข้าเป็นเมืองในมณฑลพิษณุโลก และแยกมณฑล
พัยัพ เป็นมณฑลมหาสารคาม แลมณฑลพัยัพ รวมเรียกว่า มณฑลภาคพายัพ มีตำแหน่ง
อุปราชเป็นผู้ตรวจตรากำกับราชการ" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๘ (กฎหมาย พ.ศ.
๒๔๕๘) : ๑๗๐-๑๗๑.

จำนวนเขตการปกครองของประเทศอันเป็นผลงานของการปฏิรูปการจัดหน่วยราชการบริหารของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ให้มีระเบียบแบบแผนและมาตรฐานเดียวกันตั้งเป้าหมายแห่งพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังนี้คือ ในพ.ศ.๒๔๔๕ ภายในพระราชอาณาจักรแบ่งเป็น ๔๘,๘๒๕ หมู่บ้าน ๔,๗๒๓ ตำบล ๓๖๙ อำเภอ ๗๑ เมือง ๑๗ มณฑล^๑

๔. ทรงจัดตั้งสุขาภิบาลขึ้น โดยมีเป้าหมายให้ราษฎรได้รู้จักร่วมมือจัดทำกันเอง เพื่อผลประโยชน์สุขร่วมกัน อันเป็นพระกรณียกิจที่ได้ทรงจัดทำเพื่อความผาสุกร่มเย็นแก่ราษฎรอีกประการหนึ่ง สุขาภิบาลแห่งแรกที่ทรงจัดการให้มีขึ้นคือที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาครซึ่งได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี^๒ และได้ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมืองร.ศ.๑๒๗^๓ ขึ้น อันเป็นแบบฉบับการจัดการสุขาภิบาลและการเทศบาลในปัจจุบันนี้

๕. ทรงปฏิรูปกฎหมายการปกครองภายในประเทศขึ้นหลายฉบับ ซึ่งเป็นรากฐานการจัดการปกครองและบริหารบ้านเมืองที่สำคัญยิ่ง เป็นผลให้งานปฏิรูปการจัดหน่วยราชการบริหารของพระองค์บรรลุความสำเร็จเรียบร้อยตามแผนการ และทรงสามารถจัดเขตการปกครองของประเทศให้มีระเบียบแบบแผนและมาตรฐานเดียวกัน

^๑ กระทรวงมหาดไทย, อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกกระทรวงมหาดไทยครบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ ๒๔๓๕-๒๔๙๕ (พระนคร:โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๕), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

^๒ ประเสริฐ กาญจนกุล, "ปาฐกถาเรื่องงานมหาดไทย สมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๑๒๘.

^๓ "พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมือง ร.ศ.๑๒๗," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๒ (กฎหมาย ร.ศ.๑๒๗): ๓๔๗-๓๕๕.

ในที่สุด กฎหมายการปกครองที่สำคัญซึ่งทรงดำริให้มีขึ้นได้แก่ "ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)"^๑ เป็นกฎหมายเกี่ยวกับแบบแผนการปกครองจังหวัด "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖"^๒ เป็นกฎหมายเกี่ยวกับการจัดรูปการปกครองระดับอำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน และได้ปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับเหตุการณ์ เป็น "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พระพุทธศักราช ๒๔๕๗"^๓ เป็นต้น

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสามารถบริหารราชการของกระทรวงมหาดไทยอันมีอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบกว้างขวางซึ่งเป็นกิจการสำคัญและยากยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลสำเร็จเรียบร้อยดีเด่น เนื่องจากทรงมีคุณลักษณะและคุณสมบัติของผู้นำและนักบริหารที่มีสมรรถภาพสูงเป็นพิเศษ ทรงดำเนิงานทุกอย่างตามลำดับขั้นตอนอย่างมั่นคง นับตั้งแต่การศึกษาหาความรู้สำหรับการปฏิบัติราชการอยู่เป็นนิจ การวางแผนงานที่ดี การเลือกสรรบุคคลที่เหมาะสมให้ปฏิบัติงาน การควบคุมและการติดต่อสอดคล้องผลการปฏิบัติงานให้ตรงกับนโยบายที่วางไว้ การบริหารงานบุคคลให้มีขวัญในการทำงาน และในขณะเดียวกันทรงปฏิบัติพระองค์เป็นแบบฉบับอันดีงามของนักปกครองที่ดีพร้อมด้วยประการทั้งปวง โดยทรงยึดมั่นในความซื่อสัตย์สุจริต ทรงบริหารราชการของประเทศชาติอย่างสะอาดบริสุทธิ์

^๑ พระพิศาลสงคราม, ผู้จัดพิมพ์, "ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๗," ใน ตำราปกครอง (พระนคร: โรงพิมพ์ศิริเจริญ, ร.ศ. ๑๒๑, ๑:๑๓๕-๒๐๖) อ้างถึงใน จักรกฤษณ์ นรินดีผดุงการ, ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

^๒ "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๖ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๖-๑๑๗): ๒๒-๖๗.

^๓ "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พระพุทธศักราช ๒๔๕๗," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๗ (กฎหมาย พ.ศ. ๒๔๕๗): ๒๑๐-๒๕๑.

ทรงมีพระอภัยชัยชื่อดีตรง มั่นคง และจงรักภักดีอย่างสูงสุดต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและประเทศชาติ กอปรด้วยความตั้งพระทัยดีต่อประชาชน สิ่งสำคัญเป็นพิเศษอีกประการหนึ่งคือ ทรงมีพระบุคลิกภาพ คติธรรม และมนุษยสัมพันธ์แห่งความเป็นผู้นำ และหัวหน้าบังคับบัญชาคนที่เทียบพร้อมด้วยพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด รอบรู้ ความเข้มแข็งเด็ดขาด อดทน ความสุขุมคัมภีรภาพ ทรงเป็น "นักบริหารงานที่ดีที่สุดในประเทศไทยเคยมีมา"^๑ โดยแท้แม้จนตราบเท่าปัจจุบันนี้

พระประวัติส่วนพระองค์และครอบครัว

พระโอรสพระธิดาและหม่อม

เนื่องจากประเพณีโบราณของไทย ผู้ชายอาจมีภริยาได้หลายคนตามสภาพแห่งฐานะของตน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงมีหม่อมหลายคนคือ ๔ คน และทรงมีพระโอรสธิดาเท่าที่รวบรวมได้มีรวมทั้งสิ้น ๓๓ องค์ เป็นหม่อมเจ้าชาย ๑๕ องค์ หม่อมเจ้าหญิง ๑๘ องค์ ดังนี้

พระโอรส

๑. ม.จ. จุลดิศ ดิศกุล
๒. ม.จ. ดิศานุวัต ดิศกุล (ในหม่อมเนือย ประสูติ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ และเสกสมรสกับ ม.จ. ลูอิสานี จักรพันธ์)
๓. ม.จ. นิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล (ในหม่อมเจิม ประสูติ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เสกสมรสกับหม่อมรำไพ)
๔. ม.จ. พิสิษฐพิศพงษ์ ดิศกุล
๕. ม.จ. ศุภรธรรมดิศ ดิศกุล (ในหม่อมแสง ประสูติ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๒)

^๑ จักรกฤษณ์ นรินดีผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

๖. ม.จ.กาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ในหม่อมมอญ ประสูติ ๔ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๓
เสกสมรสกับหม่อมฉวีทิพย์ หงสนันท์)
๗. ม.จ.วีรดิศ ดิศกุล
๘. ม.จ.อาชวดิศ ดิศกุล (ประสูติ ๒๓ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๕ เสกสมรสกับ
ม.จ.ศิริรัตนบุษบง บริพัตร)
๙. ม.จ.พิริยะดิศ ดิศกุล (ใน ม.ล.ใหญ่ อิศรเสนา ประสูติ ๒๗ พฤษภาคม
พ.ศ.๒๔๖๕ เสกสมรสกับ ม.จ.ภัทรลดา ฉัตรไชย)
๑๐. ม.จ.สุพันธ์ดิศ ดิศกุล
๑๑. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (ในหม่อมเจิม ประสูติ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ.
๒๔๖๖ เสกสมรสกับหม่อมอรพินท์ อินทรสูต)
๑๒. ม.จ.วิริยะดิศ ดิศกุล
๑๓. ม.จ.อิทธิดิศดำรง ดิศกุล
๑๔. ม.จ.ทรงวุฒิมภาพ ดิศกุล
๑๕. ม.จ.กุมารดิศ ดิศกุล (ในหม่อมหยาด ประสูติ ๑๕ เมษายน พ.ศ.
๒๔๗๑ เสกสมรสกับหม่อมวิมล เก่งชัยการ)

พระธิดา

๑. ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล (ในหม่อมนาม ประสูติ ๓ สิงหาคม พ.ศ.
๒๔๒๙)
๒. ม.จ.พูนพิศมัย ดิศกุล (ในหม่อมเจื้อย ประสูติ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ.
๒๔๓๘)
๓. ม.จ.พิไลยเลขา ดิศกุล (ในหม่อมเจื้อย ประสูติ ๘ สิงหาคม พ.ศ.
๒๔๔๐)
๔. ม.จ.พัฒนายุ ดิศกุล (ในหม่อมลำดวน ประสูติ ๘ มกราคม พ.ศ.๒๔๔๐)
๕. ม.จ.สิวลีวิลาส ดิศกุล (ในหม่อมลำดวน ประสูติ ๑๑ มกราคม พ.ศ.
๒๔๕๑)

๖. ม.จ.มารยาตภิญญา ดิศกุล (ในหม่อมแสง ประสูติ ๘ เมษายน พ.ศ.๒๔๔๕)
๗. ม.จ.อัปภัศราภา เทวกุล (ในหม่อมเจิม ประสูติ ๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๔๖ ขายาม.จ.อนันตรชัย เทวกุล)
๘. ม.จ.ทักษิณาธร ดิศกุล (ในหม่อมลำตวน ประสูติ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๖)
๙. นางพรพิลาศ บุณนาค (ลาออกจากยศ ภริยานายชวน บุณนาค)
๑๐. ม.จ.พวงมาศผกา ดิศกุล (ในหม่อมลำตวน ประสูติ ๓ กันยายน พ.ศ.๒๔๕๐)
๑๑. ม.จ.รัชมาลีณี สุขสวัสดิ์ (ในหม่อมแจ่ม ประสูติ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๕๑ ขายาม.จ.ชัยฤกษ์เกษม สุขสวัสดิ์)
๑๒. นางสมนีนงเยาว์ วินิจฉัยกุล (ลาออกจากยศ ภริยา ร.ท.สุวัจน์ วินิจฉัยกุล)
๑๓. นางเรอาทิตย์ กำนู (ลาออกจากยศ ภริยา ม.ล.ฉายชื่น กำนู)
๑๔. ม.จ.กุมารีเฉลิมลักษณ์ จิตรพงศ์ (ในหม่อมเจิม ประสูติ ๓ มกราคม พ.ศ.๒๔๕๔ ขายา ม.จ.เพลารถ จิตรพงศ์)
๑๕. ม.จ.กฤษณาพัทธรพิมล สุขสวัสดิ์ (ในหม่อมแสง ประสูติ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๖๐ ขายา ม.จ.ประสพสุข สุขสวัสดิ์)
๑๖. ม.จ.พร้อมเพราพรรณ วุฒิชัย (ชายากรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร)
๑๗. ม.จ.บรรลุศิริสาร ดิศกุล
๑๘. ม.จ.บรรดาลสวัสดิ์ ดิศกุล

หม่อม

๑. หม่อมเจื้อย
๒. หม่อมนวม
๓. หม่อมเจิม

๔. หม่อมลำตวน

๕. ม.ล. ใหญ่

๖. หม่อมแสง

๗. หม่อมแจ่ม

๘. หม่อมอบ

๙. หม่อมหยาด^๑

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, สบ.๒.๕๔/๕, เอกสารส่วน
พระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ:พระประวัติ (พ.ศ.๒๔๐๕-๒๔๘๖) เรื่อง
กรมพระยาดำรงสิ้นพระชนม์ (๑-๑๑ ธันวาคม ๒๔๘๖); สมเด็จพระยาดำรงราช
านุภาพ, ถึงหมื่นใหญ่ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.จ.
จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ (พระนคร:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคม
ศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๘), หน้า ๒๖๕-๒๖๖, "อธิบายคำ."; และ ชำระศักดิ์
อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, ภาคจบ
(นครหลวง:บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๑๕), หน้า "รายพระนามพระบรมวงศานุวงศ์.
(พุทธศักราช ๒๕๑๐)"

พระจริยวัตรส่วนพระองค์และคติธรรม

นอกจากพระนิพนธ์เรื่อง "ความทรงจำ" อันเป็นพระนิพนธ์อัตชีวประวัติตอนปฐมวัยของพระองค์แล้ว สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬไมโปรดเล่าพระประวัติส่วนพระองค์อีก เนื่องจากทรงมีความเห็นว่า "รางวัลสูงสุดอยู่ที่ค้นความขี้ไม่พบในตัวเราเอง การติการชมเป็นเรื่องของคนอื่น เขารู้จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของเขาเอง"^๑ ผู้สนใจศึกษาจึงหาพระประวัติส่วนพระองค์ที่เขียนโดยบุคคลที่เชื่อถือได้ได้ยากอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตามเป็นที่ทราบว่าเป็นเคราะห์ดีที่พระธิดาที่ได้ทรงรับใช้ใกล้ชิดตลอดเวลาของพระองค์องค์หนึ่ง คือ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงได้รับมรดกของความสามารถในการนิพนธ์ ได้ทรงเล่าพระประวัติพระบิดาไว้ ให้ผู้ที่เคารพนับถือในพระองค์ท่าน ได้ล่วงรู้พระจริยวัตรของพระองค์ได้บ้าง คือ เรื่อง "พระประวัติลูกเล่า" หรือ "ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ"^๒ และยังมีลายพระหัตถ์ของพระองค์ท่านที่ทรงมีถึงบุคคลที่ใกล้ชิดอยู่บ้างซึ่งได้ตีพิมพ์ออกมาแล้ว^๓ ให้ผู้อ่านได้ศึกษาพระจริยวัตรส่วนพระองค์ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของพระองค์ผู้ทรงเป็นบุคคลสำคัญของชาติและของโลกด้วยวิจารณญาณของผู้ศึกษาเอง

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ, หน้า ๕๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ, ถึงหญิงใหญ่; และ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ, เรื่องโบราณคดี จากลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬกับของศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีรัตน์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๐๓)

สิ่งสำคัญสูงสุดในพระมหากษัตริย์ของพระองค์ที่ทรงระลึกอยู่ตลอดพระชนม์ชีพ คือ ความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติ เรื่องนี้ทรงกล่าวแก่พระโอรสองค์หนึ่งว่า " . . . เพราะเราเกิดมาเป็นเจ้าต้องให้ชีวิตแก่บ้านเมืองก่อน . . . " ^๑ มิ่งขวัญประจำพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สำคัญยิ่งคู่กับชาติ คือ พระมหากษัตริย์และพระบพกาฬ ทรงมีความจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้นมั่นคงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ ทรงอุทิศพระองค์และพระสติปัญญาความสามารถปฏิบัติราชการทั้งปวงเพื่อฉลองพระเดชพระคุณโดยมิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยาก หรือ ขามิหวังรางวัลใด ๆ ซึ่งเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสสรรเสริญพระองค์ท่านว่า "นี่แหละท่านเป็นเจ้านายผู้ใหญ่มาก" ^๒ แม้จะเสด็จออกจากราชการแล้วและประทับอยู่ ณ ปีนัง พระองค์ทรงบูชาพระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบพกาฬอยู่เป็นนิจ ดังที่ทรงตรัสเล่าในลายพระหัตถ์ถึง ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ว่า " . . . ในวันเฉลิมพระชันษาสมเด็จพระปกเกล้าและสมเด็จพระอนันต ยังมิโทรเลขไปถวายพระพรทุกปี นอกจากนั้นในวันจักรี วันที่๑ มิถุนายน และวันปิยมหาราช และวันสวรรคตของพูลกระหม่อม ยังเชิญพระบรมรูปออกตั้งสักการบูชาเสมอ" ^๓

อนึ่ง ในการรับราชการตลอดระยะเวลา ๔๖ ปี (พ.ศ.๒๔๑๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๕) ทรงจดเว้นการแต่ต้องการฉ้อราษฎร์บังหลวงโดยเด็ดขาด พระองค์ตรัสกับพระโอรสธิดาถึงการดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจ

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นภาพ, หน้า ๔๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^๓ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๑๑๓.

กว้างขวางมากที่สุดตำแหน่งหนึ่งของประเทศ ซึ่งทรงเป็นอยู่ถึง ๒๓ ปีนั้นว่า " เธอคงจะโกรธว่าพ่อทำให้จน แต่พ่อคิดแล้วเงินมันไม่อยู่ ชื่อเสียงมันอยู่ ถ้าพ่อหากินคนอื่น คือเทศา เจ้าเมือง นายอำเภอเขาก็ทำได้ งานมันก็เสีย พ่อจึงคิดว่าเอาชื่อเสียงไว้ให้เขากรณาอุกติกว้า" ด้วยเหตุนี้จึงทรงเป็นที่นับถือแก่ชาวต่างประเทศมาก^๑

พระองค์ทรงมีหลักการในการทำงานให้เป็นผลดีด้วยการเลือกคนให้ถูกกับงานยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ทรงอธิบายว่า

การเลือกคนใช้ให้เหมาะแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้องขยันเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดีต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับเสียเองว่า เพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาสม่าผิด ทั้งนี้เพราะ อำนาจ อยู่ที่ไหน รับผิดชอบ ต้องอยู่ที่นั่นด้วย^๒

คำว่า "อำนาจ" นี้ ได้ประธานคำแนะนำแก่ผู้ปฏิบัติบังคับบัญชาของพระองค์ว่า " เจ้าคุณอำนาจอยู่ที่ราษฎรเชื่อถือ ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชสัตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎรเชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาให้ราษฎรอยู่เย็น เป็นสุข เช่นเดียวกัน"^๓

แม้จะทรงมีพระอำนาจมาก แต่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจะไม่ทรงกริ้วผู้ใดต่อหน้าคนอื่น ถ้าใครผิดจะตรัสชี้แจงขอโทษเป็นส่วนพระองค์ เพราะทรงถือคติว่า "ความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน ถ้าผิดต้องให้ออกัส แต่ถ้าชั่วจนช่วยไม่ได้แล้วต้องตัดไปเลย เรื่องสัตบุเหมือนกัน ถ้าเราหนีพ้นก็หนีให้สุดไกล แต่ถ้าหนีไม่พ้นจงเข้า

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า ๘๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐-๒๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๓๐.

ใกล้จันรู้เสมอว่าเขาทำอะไรและเราทำอะไร" ^๑ สิ่งที่แปลกประการหนึ่งคือ ทรงมีพระ
อัยยาศัยอ่อนน้อมต่อพระองค์ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์เดียวแห่งพระราชวงศ์จักรี นอก
จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ไม่ทรงถือพระองค์เลย แต่ทรงตั้งพระองค์
ไว้ในที่อันเหมาะสมไม่มากและไม่น้อยจนเกินไป ^๒ ทรงโปรดการใด ๆ ที่เป็นธรรมดา
สามัญแต่ต้องมีระเบียบวินัย พระองค์ท่านมิใช่คนดูหากเป็นคนจริง โดยเฉพาะในเรื่องที่
เกี่ยวกับหน้าที่ราชการ ทรงมีน้ำพระทัยโอบอ้อมอารี เมตตา กรุณาต่อคนทั่วไปเป็นนิจ
และยุติธรรมตรงไปตรงมาอย่างที่สุด ^๓

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระจริยวัตรงามเป็นที่เคารพรัก
แก่บรรดาข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยและบุคคลทั่วไป คติธรรมที่ทรงยึดปฏิบัติและประทาน
เป็นพระโอวาทแก่ข้าราชการและประชาชนทั้งหลายเป็นจริงทุกกาลสมัย เป็นคติเตือนใจ
แก่นักปกครองตลอดจนชาวไทยทุกคน ซึ่งถ้าหากนำไปปฏิบัติได้จริงย่อมเป็นคุณประโยชน์
อนันต์แก่ตนเองและประเทศชาติอย่างแน่นอน

การเลี้ยงดูและอบรมพระโอรสธิดา

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นพระบิดาที่ตัวอย่าง
สมบูรณ์ แม้จะทรงมีพระโอรสธิดาหลายองค์ ทรงประทานความรักความเอาใจใส่อย่าง
ทัดเทียมกัน ทรงแบ่งเวลาให้ได้ทรงอยู่ใกล้ชิดและอบรมพระโอรสธิดาคับพระองค์เอง

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๓๐.

^๒ สุลักษณ์ ศิวรักษ์, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนุकरะทอดมุดดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๑), หน้า ๑๒-๑๓.

^๓ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๑๔-๓๖.

เป็นประจำทุกวัน? ซึ่งทำให้ทรงได้รับทั้งความรักบูชาและความกลัวเกรงจากพระโอรสธิดา ทรงกวัดขັນในเรื่องความเป็นระเบียบเรียบร้อย การทำงานและความซื่อตรง ทรงสั่งสอนว่า "ถ้าทำอะไรผิดก็อย่าปดต้องรับและเสียใจเสีย เพราะคนทุกคนต้องทำผิดบ้าง ผิดกับชั่ว ไม่เหมือนกัน"^๒ เกี่ยวกับความสุจริตใจทรงกล่าวเป็นปรัชญาภาษาอังกฤษ ประทานพระโอรสธิดาดังนี้ "Be frank and fair. Be kind and natural."^๓

พระองค์ทรงอบรมสั่งสอนพระโอรสธิดาในทุก ๆ เรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับ ความประพฤติ กิริยามารยาท ความเป็นระเบียบเรียบร้อย การทำงาน การวางตัว ความซื่อตรง การพิจารณาปัญหาและการตัดสินใจ การศึกษา ตลอดจนเรื่อง เสรีภาพ การครองเรือนและความรัก ฯลฯ แม้จะทรงกวัดขັນในเรื่องต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว แต่พระองค์ทรงรักและตามใจ ให้เสรีภาพแก่พระโอรสธิดาเหมือนบิดาที่รักลูกโดยทั่วไป ไม่เคยทรงบังคับเลย แต่จะประทานคำแนะนำอธิบายข้อที่ถูกที่ควรจนหายสงสัยแล้วทำได้ดีตามรับสั่ง^๔ วิธีการสั่งสอนและอบรมพระโอรสธิดาของพระองค์นั้นย่อมสะท้อนให้เห็นพระอุปนิสัยอันแท้จริงในพระองค์เองโดยตลอดและย่อมแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า นอกจากจะทรงเป็น "นักปกครองที่ดีเลิศ" แล้ว พระองค์ยังทรงเป็น "พระบิดาสุดประเสริฐ" ของบุตรด้วย

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๖๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖-๖๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕-๗๐.

การเสด็จประพาส

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพโปรดการเสด็จประพาสมากเท่าเทียมกับการศึกษาคันควัวและการนิพนธ์ ในประเทศไทยได้เคยเสด็จประพาสทั่วทุกจังหวัด^๑ เฉพาะในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่นั้น ได้เสด็จตรวจราชการทั่วพระราชอาณาจักรเว้นแต่จังหวัดเลยเพียงแห่งเดียวที่มีได้เสด็จไป^๒ การที่พระองค์โปรดการเสด็จประพาสนี้ เนื่องจากทรงเห็นว่าการเที่ยวไปในถิ่นต่าง ๆ ที่มีไข้เป็นการเที่ยวแบบเสเพล มีประโยชน์แก่ร่างกายและสติปัญญา เรื่องนี้ทรงอธิบายว่า "การเที่ยวเตร่นี้ประโยชน์ว่ารวบยอดก็มี ๒ ประการ คือ ได้ความสุขสำราญประการ๑ ได้ความรู้ประการ๑"^๓

ประโยชน์ของการเสด็จประพาสท่องเที่ยวของพระองค์นี้ จะเห็นได้ว่าทรงนำมาใช้เป็นผลดีอย่างมากมายทั้งในด้านการปฏิบัติราชการเกี่ยวแก่งานปกครองของกระทรวงมหาดไทย ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๕ การปฏิบัติราชการ ณ ราชบัณฑิตยสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้สามารถทรงทราบว่า ในจังหวัดไหนมีของดี ๆ อยู่ที่ใดบ้าง จะทรงเป็นห่วงใยที่จะให้เก็บรักษาไว้สำหรับบ้านเมือง^๔ การคันควัวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีของพระองค์ ตลอดจนการนิพนธ์หนังสืออัน

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องโบราณคดี, หน้า ๔๘.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๒.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายถึงเรื่องเที่ยว," ใน อธิบายถึงเรื่องเที่ยว : เที่ยวทะเลตะวันออก : เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ : ใญ่น้ำตกเจ้าอนันท์ที่เกาะงูด : เที่ยวไทรโยค, โดย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และคนอื่น ๆ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑.

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องโบราณคดี, หน้า ๔๘.

มากมายของพระองค์ และยอมส่ง เสริมไปจนถึงความมีพระอนามัยแข็งแรงอยู่เป็นนิจ
พระสติปัญญา ประื่องปราณีและความทรงจำอันแม่นยำจนตลอดพระชนมายุ ๘๑ พรรษา
สำหรับการเสด็จประพาสต่างประเทศ และได้เสด็จไปหลายประเทศและหลาย
คราว ไปในราชการพิเศษและส่วนพระองค์ ซึ่งรวบรวมทั้งหมดได้ดังนี้

พ.ศ.๒๔๓๓ เสด็จไปทรงรับแกรนด์ดุ๊ก ซาเรวิช รัชทายาทแห่งประเทศรัสเซีย ณ ลิงคโพร : เพื่อรับเสด็จมายังพระนคร^๑

พ.ศ.๒๔๓๔ เสด็จเป็นราชทูตพิเศษเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปถวายพระเจ้าแผ่นดินในยุโรปหลายประเทศ คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เยอรมันนี รัสเซีย กรีซ อิตาลี ตุรกี เสด็จกลับทางอียิปต์และอินเดีย^๒

พ.ศ.๒๔๖๗ เสด็จประพาสประเทศกัมพูชา เพื่อทอดพระเนตร นครวัด นครธม และโบราณสถาน โบราณวัตถุ ตลอดจนภูมิประเทศบ้านเมืองของกัมพูชา^๓

พ.ศ.๒๔๗๓-๒๔๗๔ เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ เป็นการส่วนพระองค์ตาม ~~สภาพ~~ ~~เชิญ~~ ~~ของ~~ ~~เจ้า~~ ~~ชาย~~ ~~แอก~~ ~~เซล~~ อดีตประธานบริษัทอีสเอเซียติก และนายแอนเดอลัน ผู้จัดตั้งบริษัทอีสเอเซียติก เมื่อเสด็จถึงยุโรปทรงได้รับเชิญเป็นพระอาคันตุกะผู้ทรงเกียรติ

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๔๓.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "นิทานที่ ๕ เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุรีในอินเดีย," ใน นิทานโบราณคดี, พิมพ์ครั้งที่ ๕. (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๕). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ นายสินธุ์ พรประภา ณ สุสาน อำเภอกำแพง จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ ๑๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕), หน้า ๓๐.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิราศนครวัด, (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔).

ของทุกประเทศ ได้แก่ เยอรมันนี อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก ฮอลแลนด์ เบลเยียม อิตาลี เป็นต้น^๑

พ.ศ.๒๔๗๘ เสด็จประพาสประเทศพม่า^๒

พ.ศ.๒๔๘๑ เสด็จชวา เพื่อทรงเยี่ยมสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิต^๓

ประโยชน์ที่เห็นได้ชัดจากการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศของพระองค์ คือ งานพระนิพนธ์ทรงเล่าเรื่องเกี่ยวกับการเสด็จไปในที่ต่าง ๆ ซึ่งถึงแม้ว่าบางชิ้นจะเป็นลายพระหัตถ์ถึงบุคคลที่ใกล้ชิด แต่เนื่องจากพระองค์ทรงนิพนธ์อย่างละเอียดเต็มไปด้วยสาระความรู้อันทรงคุณค่า ลายพระหัตถ์ต่าง ๆ เหล่านั้นเมื่อได้รวบรวมเป็นรูปเล่มหนังสือขึ้นจึงกลายเป็นวรรณกรรมอมตะ ที่คนไทยได้ใช้ศึกษาค้นคว้าหาความรู้เรื่องต่าง ๆ สืบต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้

อนึ่ง การเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งโดยในหน้าที่ราชการและโดยส่วนพระองค์นี้ทำให้ได้เห็นประจักษ์พยานพระปรีชาสามารถด้านภาษาอังกฤษ พระสติปัญญาเฉลียวฉลาดกว้างขวาง และพระบุคลิกภาพอันงามพิเศษในพระองค์ ซึ่งทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๔ และความนิยมนับถือที่ชาวต่างประเทศนับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดิน ลงมาถึงนักปราชญ์ราชบัณฑิต และผู้ทรงความรู้ในวิชาการต่าง ๆ มีต่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเป็นทั้งนักปราชญ์และรัฐบุรุษผู้สามารถที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอันประเสริฐ

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๑-๔๔; และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒ (พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔).

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า (กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๗)

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๑๗๓-๑๘๖.

พระกิจวัตรประจำวัน

เนื่องจากสมเด็จพระยามะคำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์หนังสือไว้มาก พระกิจวัตรประจำวันของพระองค์จึง เป็นที่สนใจแก่ผู้ศึกษาพระประวัติของพระองค์ เป็นอันมาก ว่าทรงหาเวลาเขียนได้อย่างไร ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าพระกิจวัตรประจำวันของพระองค์โดยสรุปดังนี้

ทรงตื่นพระบรรทมเวลา ๗ นาฬิกา เมื่อทรงแต่งพระองค์เองเรียบร้อย แล้วเสด็จเข้าบูชาพระและพระบรมอัฐิในห้องพระ แล้วเสวยเครื่องเช้าแบบฝรั่ง ระหว่างนี้เลขานุการถวายงานที่ทรงค้างไว้ แล้วทูลหมากำหนดภารกิจธุระให้ทรงทราบ พระโอรสธิดาได้เฝ้าตอนนี้ เสวยเสร็จทรงเข้าทำพระธุระส่วนพระองค์พร้อมด้วยกระตาด ดินสอ แล้วกลับออกมาทรงต่อที่โต๊ะทรงพระอักษร บางครั้งทรงเขียนเอง บางครั้งทรงบอกให้เลขานุการเขียน ความสามารถในการทรงพระอักษรนี้ เมื่อทรงว่าการกระทรวงมหาดไทย บางครั้งตรัสบอกให้เจ้าหน้าที่เขียนพร้อมกัน ๔ คน คนละเรื่อง และไม่เคยทรงบอกผิดหรือสลับเรื่องเลย จะทรงพระอักษรไปจนถึง ๑๐.๓๐ นาฬิกา แล้วเสด็จไปทรงกราบพระมารดาตรัสทักทายปราศรัยเป็นประจำทุกวัน เสร็จแล้วเสด็จกลับมาตรวจวัง อันเป็นเวลาให้ทรงให้โอกาสแก่ผู้ที่มาเฝ้าในตอนนี้ด้วย ถ้าไม่มีใครมาเฝ้าจะไปทรงเขียนพระอักษรต่อจนถึงเวลา ๑๑ นาฬิกา แล้วทรงแต่งพระองค์เสด็จไปทรงตรวจงานหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์จนถึงบ่าย ๑๓ นาฬิกา เสด็จกลับวัง บรรทมพัก ๑ ชั่วโมง ตื่นบรรทม ๑๖ นาฬิกา เสวยน้ำหวานๆ ๑ แก้ว แล้วแต่งพระองค์ไปในงานซึ่งได้แก่ งานประชุมและการพิธีต่าง ๆ ถ้าวันใดว่างจะเสด็จไปทรงกอล์ฟซึ่งทรงถนัดซ้าย กลับถึงวังประมาณ ๑๙ นาฬิกา พักครู่หนึ่งแล้ว สรงน้ำและเสวยเย็นเวลา ๒๐ นาฬิกา เสร็จแล้วเสด็จขึ้นไปทรงอ่านหนังสือในมุ้งลวดที่เฉลียง เข้าบรรทมเวลา ๒๑ นาฬิกา พระองค์ทรงปฏิบัติพระกิจวัตรดังนี้เป็นประจำโดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย ทั้งทรงตรงต่อเวลาเป็นอย่างยิ่ง ส่วนในระหว่างที่ทรงรับราชการมหาดไทย พระองค์เกือบไม่มีเวลาเสด็จอยู่กับวังเลย มักเสด็จกลับดึก และบรรทมตื่นประมาณ ๑๒ นาฬิกา แล้วเสด็จไปกระทรวง เสร็จงานที่กระทรวงแล้วจะทรงเลยไปเฝ้าอยู่จนถึงเวลาเสด็จขึ้น ไม่ค่อยทรงมีโอกาส

เสวยเย็นที่วัง วันอาทิตย์ก็เสด็จไปทำงานที่กระทรวงเป็นประจำด้วยทรงเคยชิน^๑

ขณะที่เสด็จประทับ ณ ปีนัง นอกจากจะทรงปฏิบัติพระกิจวัตรดังเช่นเคยแล้ว ทรงขึ้นรถยนต์ไปตากอากาศเวลาเย็นทุกวัน และทรงออกพระกำลังด้วยการเดินในสวน ลิงส์ปาด้าละ ๒ ครั้งเป็นประจำ ทั้งได้ทรงเอาพระทัยใส่ศึกษาหลักพระธรรมที่ทรงยึด มั่นอยู่ เนื่องนิจนั้นมากยิ่งขึ้นด้วย^๒

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มประชวรโรคพระหทัยพิการ ตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๔ พระอาการทรุดและทรงเรื้อรามา แต่ไม่มีอาการประชวรหนักถึงลงบรรทม^๓ พระองค์เสด็จกลับประเทศไทยเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ.๒๔๘๕ อันเป็น ช่วงเวลาที่กำลังเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒^๔ รวมเวลาที่เสด็จประทับ ณ ปีนัง ๔ ปี (พ.ศ.๒๔๗๖ ถึง พ.ศ.๒๔๘๕) ระหว่างที่เสด็จประทับ ณ วังวรดิศในชั้นปลายพระชนมายุ พระองค์ยังคงทรงศึกษาหาความรู้ในวิชาการที่ทรงสนพระทัย และทรงติดต่อสมาคมวิสาสะ กับพระสหายแลกเปลี่ยนความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ตลอดจนสารคดีประโองให้ อยู่เสมอ อีกทั้งประทานความรู้และความคิดเห็นแก่ผู้สนใจศึกษาเรียนรู้โดยมิได้ทรงหวง แหนหรือปิดบัง โดยทรงยึดหลักว่า "รู้ก็จะบอกว่ารู้ ไม่รู้ก็บอกว่าจะไม่รู้"^๕

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๕๔-๖๒

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๒๑๗, ๒๔๔-๒๔๕.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๕๑.

^๔ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๘๘.

^๕ ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์กุล, "มรดกที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานแก่ข้าพเจ้า," จันทร์เกษม ๙๖ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๐๔): ๓๙-๔๓.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สิ้นพระชนม์ด้วยพระหทัยหยุดทำงาน เมื่อ วันพุธที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ เวลา ๑๓ นาฬิกา ๔๐ นาที^๑ แพทย์รายงานว่าพระ สติปัญญาของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์พระชันษาได้ ๘๑ ปี นั้นเท่ากับขนาดคนอายุ ๖๐ ปี กายกับจิตแก่กว่ากันถึง ๒๒ ปี^๒

งานพระนิพนธ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมิใช่ นักเขียนอาชีพ แต่จากการศึกษา พระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน กล่าวได้ว่าทรงรักงานเขียนเหนือเครื่องบันเทิงพระทัยใด ๆ พระองค์ทรงเริ่มการนิพนธ์มาตั้งแต่สมัยเมื่อยังทรงพระเยาว์ โดยทรงรายงานข่าวต่าง ๆ ลงในหนังสือพิมพ์ COURT หรือ "ข่าวราชการ" ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาไทยรายวันฉบับ แรกของไทย ซึ่งตีพิมพ์ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๑๙^๓ จึงนับว่าได้ทรงเข้ามา เกี่ยวข้องในวงการหนังสือตั้งแต่เมื่อพระชนมายุ ๑๓ พรรษา

จำนวนงานพระนิพนธ์

นอกจากงานการปกครองประเทศ และระเบียบบริหารราชการกระทรวง มหาดไทย งานการจัดพิพิธภัณฑ์ของชาติ งานหอสมุดแห่งชาติ ตลอดจนพระกรณียกิจด้าน อื่น ๆ ที่ได้ทรงริเริ่มจัดทำและวางรากฐานอันมั่นคงให้กับประเทศอย่างมากมายนั้นแล้ว มรดกชิ้นใหญ่อันสูงค่าที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานให้ไว้แก่ประชาชนชาว

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๕๒-๓๕๓.

^๒ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๘๑.

^๓ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๑๗.

ไทย คืองานพระนิพนธ์ พระนิพนธ์ค่านำและอธิบายรวม ๑,๐๕๐ เรื่อง ซึ่งหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้รวบรวมและเรียบเรียงรายชื่อขึ้นครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๒ โดยรวบรวมพระนิพนธ์ทั้งหมดเท่าที่ค้นพบในหอสมุดตำรงราชานุกาภาพและหอสมุดแห่งชาติ^๑ นับเป็นครั้งที่ ๓ ของการพยายามรวบรวมรายชื่อพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แต่เนื่องจากพระนิพนธ์ของพระองค์มีอยู่มากมายและกระจัดกระจายในที่ต่าง ๆ รายชื่อพระนิพนธ์ของหอสมุดแห่งชาติฉบับพ.ศ.๒๕๑๒ นี้ จึงนับว่ายังไม่สมบูรณ์ เพราะยังมีรายการที่ขาดตกบกพร่องอยู่ การศึกษาพระนิพนธ์ทั้งหมดของพระองค์จึงต้องศึกษาจากบัญชีรายชื่อพระนิพนธ์ที่จัดพิมพ์แล้วทั้ง ๓ ฉบับ^๒ ประกอบกัน นอกจากนี้ยังมีลายพระหัตถ์ถึงพระธิดาองค์ใหญ่ คือ ม.จ.หญิงจงจิตรัตนอม ติศกุล แสดงความรัก ห่วงใยของพ่อที่มี

^๑ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพพระนิพนธ์. (พระนคร:โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,๒๕๑๒), หน้า "อธิบาย".

^๒ บัญชีพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร:โรงพิมพ์พระจันทร์,๒๔๘๘); กรมศิลปากร, รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร:คิวพร,๒๕๐๕. จัดพิมพ์ในงานฉลองวันประสูติครบรอบ ๑๐๐ ปี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๐๕); และ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพระนิพนธ์ (พระนคร:โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,๒๕๑๒).

ต่อลูก ที่ได้พิมพ์เป็นเล่มขึ้นแล้ว เมื่อพ.ศ.๒๕๐๘ คือ เรื่อง ถึงหญิงใหญ่^๑ ซึ่งยังมีได้จัด
 เข้าในบัญชีพระนิพนธ์ทั้ง ฉบับ และต้นฉบับลายพระหัตถ์ที่ทรงมีติดต่อกับพระยาอนุมาน
 ราชชนเป็นพระนิพนธ์อีกชุดหนึ่งซึ่งค้นพบครั้งหลังสุดยังมีได้จัดพิมพ์เลย^๒

พระนิพนธ์เล่มสำคัญ

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีอยู่มากมายกว่า
 ๑,๐๕๐ เรื่องนั้น ปัจจุบันได้กลายเป็นแหล่งวิทยากรที่นักศึกษานักค้นคว้าทั้งชาวไทย
 และชาวต่างประเทศใช้ค้นคว้าอ้างอิงเกี่ยวกับเรื่องบ้านเมืองไทยในด้านต่าง ๆ อยู่
 เนือง ๆ^๓ พระนิพนธ์ของพระองค์มีความสำคัญและทรงคุณค่าไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันเลย
 อย่างไรก็ตามในบรรดาพระนิพนธ์ทั้งหมดนอกจาก สาส์นสมเด็จพระ ซึ่งได้รับการยกย่องว่า
 เป็น "หนังสือที่มีค่าสูงยิ่ง . . . ที่หาตัวจับได้ยาก"^๔ แล้ว พระนิพนธ์เล่มอื่น ๆ ซึ่งได้
 รับการยกย่องสุดดีเป็นพิเศษจากบรรดาผู้ทรงคุณวุฒิในวงการหนังสือไทยว่าเป็น "หลักฐาน
 สำคัญ หรือตำราแบบแผน" ได้แก่เรื่อง ไทยรบพม่า ตำนานพุทธเจดีย์สยาม

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ถึงหญิงใหญ่, ลายพระหัตถ์สมเด็จพระ
 ยาดำรงราชานุภาพประทาน ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่
 (พระนคร:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๘).

^๒ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๑๙.

^๓ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๑๗.

^๔ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สาส์นสมเด็จพระ," ใน เก็บเล็กผสมน้อย,
 พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร:ก้าวหน้า, ๒๕๑๕), หน้า ๔๓-๔๔.

ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป^๑ คำอธิบายพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม^๒ แบบเรียนเร็ว เล่ม ๑ ตอนต้น^๓ ประวัติสังเขปแห่ง
การจัดการศึกษาปรีดยบันแห่งประเทศสยาม^๔ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒ (ตรวจสอบใหม่ พ.ศ.๒๔๕๕) ประวัติสุนทรภู่ นิทานโบราณคดี พระราช
ประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์เรื่องสันสกฤตภาษาอังกฤษ ซึ่งลงในวารสาร
 สยามสมาคม^๕ และ "สันท์มูลเกล้าฯ ถวายตอบใน ร.ศ.๑๑๒" ซึ่งจับใจนึก^๖ เนื่องจาก
 พระนิพนธ์ของพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในบรรดานักศึกษาและผู้สนใจการอ่านทั่วไป
 กันทั้งมีนักวิจัยได้ทำการศึกษาผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์อย่างละเอียดมาหลายครั้ง
 แล้ว จึงไม่น่ามากล่าวซ้ำ ณ ที่นี้อีก

^๑ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๑๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๔ รอง ศยามานนท์, "พระกรณียกิจทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรม
 วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๑๔๘.

^๕ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "พระดำรัสเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๐๕ ในโอกาสฉลองวันประสูติครบ
 รอบ ๑๐๐ ปี," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราช
านุภาพ และพระประวัติลูกเกล้า (พระนคร:องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๕.

^๖ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, "คำนำ," ใน พระกรณิพนธ์ พระนิพนธ์สมเด็จพระ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร:อุดม ชาทบุตร, ๒๔๘๗), หน้า ๑-๒.

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าความสนพระทัยส่วนใหญ่ของพระองค์ในการทรงนิพนธ์ มุ่งไปในการค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องของชนชาติไทย พระยาอนุমানราชชนได้กล่าวถึงพระประสงค์ในเรื่องนี้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรว่า คงจะทรงเห็นว่า ตราบใดที่ประชาชนส่วนใหญ่ ยังไม่สำนึก เรื่องในอดีตของตนซึ่งได้อาศัยบรรพชนสร้างสมความเจริญให้ตนมีความก้าวหน้าได้จนถึงบัดนี้ ก็จะต้องเป็นชนชาติไทยที่แท้จริงไม่ได้ ท่านอธิบายว่า " . . . ถ้าผู้ใดขาดความรู้ เรื่องของตน วัฒนธรรมของตน และสิ่งที่บรรพชนสร้างไว้ให้ ตลอดจนถึงที่อยู่แวดล้อมของตน ก็เท่ากับผู้นั้น มีสภาพแห่งความเจริญตั้งอยู่บนรากฐานไม่มั่นคงและไม่ถาวร"^๑

"พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย"

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงสามารถนิพนธ์หนังสือได้หลายชนิด ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง อันเป็นคุณลักษณะพิเศษดีเด่นและหาได้ยากยิ่งในบรรดานักเขียนพระองค์ทรงสร้างประวัติศาสตร์ให้แก่ประเทศไทยด้วยพระกรณียกิจในด้านต่าง ๆ อันยิ่งใหญ่และดีเด่นเกือบตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ และทรงเป็นผู้เขียนประวัติศาสตร์ไทยที่สำคัญยิ่งอีกด้วย

พระองค์ทรงวางรากฐานเรื่องประวัติศาสตร์ของชาติไทยไว้อย่างแน่นแฟ้น นับตั้งแต่ต้นก่อนที่ชนชาติไทยจะลงมาตั้งถิ่นฐานในดินแดนปัจจุบันนี้ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่สุด งานที่ทรงทำไว้มีมากมายทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ในบรรดางานพระนิพนธ์ทั้งหมด เป็นผลงานทางประวัติศาสตร์เกินกว่าครึ่งหนึ่ง อนึ่ง ทรงเป็นผู้นำเอาวิธีการเขียนประวัติศาสตร์ ตามแบบสมัยใหม่อันเป็นแบบ

^๑ พระยาอนุমানราชชน, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรและหอสมุดแห่งชาติ," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรและหอสมุดแห่งชาติ, หน้า ๒๑.

สากลนิยมมาใช้ในวงการหนังสือไทยเป็นครั้งแรก กล่าวคือทรงเขียนจากการค้นคว้า อาศัยหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อถือได้นำมาอ้างอิง หากเป็นความเห็นส่วนพระองค์ หรือส่วน ที่ต้องการอธิบายก็ทรงทำเชิงอรรถอธิบายไว้ ผลงานของพระองค์ที่ได้ทรงไว้จึงได้ใช้กัน เป็นหลักฐานสำคัญของการศึกษาค้นคว้าของนักศึกษาในสมัยปัจจุบันอย่างกว้างขวาง

พระคุณอันยิ่งใหญ่ที่ได้ทรงบุกเบิกกว้างรากฐานการค้นคว้า เรื่องประวัติศาสตร์ ไทย ให้ประชาชนชาวไทยรู้จักความเป็นมาของตนเอง และพระเมตตาอันสูงส่งที่ได้ทรง "ช่วยให้ประชาชนตื่นตัวในเรื่องความรู้เกี่ยวกับบ้านเกิดเมืองนอน และให้รู้จักห้อยใน สมบัติและประเพณีของชาติ นี่นับว่าเป็นรากเง้าของความรักชาติที่แท้จริง"^๑ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงได้รับถวายพระสมัญญานามว่า "พระบิดาแห่ง ประวัติศาสตร์ไทย"^๒ มาลัย ชูพินิจ อดีตนักเขียน นักประพันธ์ และนักหนังสือพิมพ์ที่มี ชื่อเสียงผู้หนึ่งของไทย ได้สดุดีพระองค์ไว้ดังนี้ " . . . ประวัติศาสตร์มิได้หล่อเลี้ยง ร่างกาย หากสมองของมนุษย์ เหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่ง และส่วนน้อยที่สุดของหนีพระคุณ ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีต่อพวก เราชาวไทยในปัจจุบันและอนาคต"^๓

^๑ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๔.

^๒ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : พระนิพนธ์, หน้า ๔๗.

^๓ มาลัย ชูพินิจ, "เมืองไทยใน "นิทานโบราณคดี," จันทร์เกษม ๔๖ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๐๕): ๕๔.

ความมุ่งหมายของการทรงนิพนธ์

เนื่องจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงรักและเอาพระทัยใส่ในการศึกษาหาความรู้อยู่เป็นปกติและทรงปฏิบัติเป็นพระกิจวัตรอย่างสม่ำเสมอคือ "เข้าเขียนเป็นวิทยาทาน คำค้นหาความรู้ต่อมิดจะนั้นมันจะหมด คนที่นึกว่าตัวรู้พอแล้วนั้นเป็นคนตายแล้วเป็น ๆ เพราะโลกหมุนอยู่ทุกนาทีเราต้องเรียนตามมันไป จึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่ได้"^๑ ด้วยเหตุนี้จึงทรงมีความรู้อย่างมากมายล้นเหลือ และทรงปรารถนาที่จะให้ผู้อื่นได้ใช้ประโยชน์จากความรู้ของพระองค์เป็นวิทยาทานประการหนึ่ง ประกอบกับทรงรักการเขียนเป็นอย่างยิ่ง^๒ งานพระนิพนธ์ของพระองค์จึงมีอย่างมากมาย

อย่างไรก็ตาม การที่พระองค์ทรงเขียนอย่างจริงจังมาจนตลอดพระชนมายุ นั้น นับว่าทรงมีสิ่งที่เป็นศาลพระทัยอยู่หลายประการ ประการแรกคือ พระดำริในอันที่จะรักษาเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วนั้นมิให้สูญไปกับกาลเวลา จึงทรงบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ ให้คนรุ่นหลังได้รู้สิ่งที่เป็นจริงระดับสติปัญญา^๓ พระดำริข้อนี้เนื่องมาจากทรงเล็งเห็นการเปลี่ยนแปลงแบบนักปราชญ์ประการหนึ่ง อนึ่งทรงมีพระอุปนิสัยชอบเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่ทรงพบเห็นประทานมิตรสหายผู้ใกล้ชิดให้เข้าใจเรื่องต่าง ๆ เป็นบรรณาการความรู้แทนของฝากอย่างอื่น ๆ จากพระองค์ เมื่อเสด็จประพาสต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศประการหนึ่ง^๔ เมื่อกำลังทรงศึกษาเรื่อง

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๖๒.

^๒ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๑๙.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ "พระยานครพระราม (สวัสดิ์มหากายี)," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . ., หน้า ๓๓๘.

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิรทศนครวัค, หน้า (๑๔)-(๑๕).

ราวใด ๆ พระองค์โปรดบันทึกความรู้ที่ได้ทรงทราบไว้เป็นหลักฐาน และทรงเผยแพร่ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นต่อไปอีกประการหนึ่ง^๑ มีพระนิพนธ์อยู่เป็นอันมาก เช่น ชีวประวัติบุคคล ทรงเขียนขึ้นประทานบุตรหลานของเจ้าของชีวประวัติตามคำทูลขอเพื่อเป็นเกียรติประวัติแก่วงศ์สกุลนั้นประการหนึ่ง สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์และยกย่องบุคคลสำคัญตามความเป็นจริง เพื่อให้ชนรุ่นหลังได้เข้าใจ เหตุการณ์อย่างมีเหตุผล^๒ ประการสุดท้าย คือ คือของพระนิพนธ์ เพื่อเป็นเครื่องบันเทิงพระทัย ซึ่งถ้าหากทรงละเว้นเสียแล้วจะทรงหมดความสุขอย่างแน่นอน^๓ นับว่าพระองค์ทรงมีพระธรรมชาติริลย์เป็นนักการศึกษา นักเขียน นักปราชญ์ และนักประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง

พระเกียรติคุณในการทรงพระนิพนธ์

ตามความเป็นจริงที่ปรากฏมาจนทุกวันนี้ พระกรณียกิจในด้านงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนี้เอง ที่ยังผลให้พระนามของพระองค์โด่งดังเป็นอมต พระปรีชาสามารถในด้านทรงนิพนธ์นี้แน่นอนที่คนไทยโดยทั่วไปรู้จักพระองค์ยิ่งไปกว่าการเป็นรัฐบุรุษที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของชาติ ซึ่งนอกจากทางด้านประวัติศาสตร์แล้ว พระองค์ยังทรงเป็นบุคคลที่สำคัญอย่างยิ่งต่อวงการวรรณคดีไทย ทรงฟื้นฟูการศึกษาวิชาวรรณคดีขึ้นโดยเฉพาะคือ เรื่องประวัติวรรณคดี ซึ่งแต่ก่อนเรามีความรู้ในเรื่องนี้น้อยมาก^๔

^๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องก่อนประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ฉบับทรงชำระใหม่, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑. พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ ร่องเสวก เอก หลวงราชเนตรรักษา (เพ็ชร พุกกะคุปต์) เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ณ วัดจันทาราม)

^๒ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๔๖-๔๗.

^๓ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ๑๐ กรกฎาคม ๒๔๑๘.

^๔ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๔.

พระปรีชาสามารถในการนิพนธ์คำนำและคำอธิบายของพระองค์นับว่ายอดเยี่ยม เป็นเอกซึ่งแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นนักอ่าน นักเขียน และนักวิจารณ์หนังสือเป็นอย่างดี เพราะหนังสือทุกเล่มที่พระองค์ทรงนิพนธ์คำนำนั้น จะต้องทรงอ่านเพื่อทำความเข้าใจเสียก่อน แล้วจึงทรงถ่ายทอดออกมาเป็นคำอธิบายด้วยถ้อยคำง่าย ๆ เพื่อตั้งใจผู้อ่านให้เกิดความสนใจอยากอ่านหนังสือเล่มนั้น ๆ ด้วยพระอุตสาหวิริยะที่ได้ทรงรับเขียน คำนำและคำอธิบายให้แก่เจ้าภาพผู้รับพิมพ์หนังสือทุก ๆ คนในระหว่างที่ทรงว่าการหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทำให้มีผู้ศรัทธารับพิมพ์หนังสือแจกในงานการกุศลต่าง ๆ เป็นอันมาก แล้วหอพระสมุดฯ ได้รับหนังสือเป็น "คำภาควท" ร้อยละ ๒๐ เล่ม ทำให้หอพระสมุดมีหนังสือเพิ่มพูนขึ้นอย่างมากมาย^๑ พระองค์จึงมีพระคุณในการรักษารวมสมบัติของชาติไว้มิให้สูญ และทรงนำออกโฆษณาเผยแพร่ ตลอดจนทรงสืบสวนประวัติความเป็นมาของหนังสือนั้น ๆ ให้มหาชนได้ทราบอีกด้วย

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพในด้านต่าง ๆ ย่อมแสดงให้เห็นความรู้ของพระองค์เกี่ยวกับเรื่องราวของประเภทความรู้ันโดยเฉพาะเรื่องราวเกี่ยวกับบ้านเมืองไทยรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติไม่มีผู้ใดจะรอบรู้เสมอเหมือนพระองค์ท่าน^๒ ท่านผู้ทรงคุณวุฒิในวงการหนังสือท่านหนึ่งกล่าวว่า " . . . ใครก็ตามที่สนใจศึกษารวมการรวมของชาติไทยแม้จนหนังสือฝรั่งที่แต่งว่าด้วยเมืองไทย เป็นต้องรู้สึกได้ทันทีว่าวรรณกรรมนั้น ๆ ต้องมีส่วนเกี่ยวเนื่องมาจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง . . . "^๓

^๑ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ : พระนิพนธ์, หน้า ๑๒๖

^๒ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันประสูติครบร้อยปีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ, ปราชญ์แก้วของเมืองไทย, หน้า ๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

การนิพนธ์หนังสือของพระองค์ ได้สะท้อนให้เห็นพระปรีชาญาณในทางอักษร-
ศาสตร์อย่างแท้จริงอีกประการหนึ่ง พระนิพนธ์ต่าง ๆ มีทั้ง ความเรียง โคลง ฉันท์
กาพย์ กลอน พระองค์โปรดใช้ภาษาง่าย ๆ สั้น ๆ แต่ชัดเจน สละสลวย ข้อความกระ
ทัดรัด ไม่ขาดไม่เกิน ประโยคก็ตาม ความก็ตาม ควรจะมีแค่นั้นก็แค่นั้น ทั้งมิได้กรุงรัง
ด้วยศัพท์แสงจนขาดความสะอาดเรียบร้อย พระคุณวิเศษของพระองค์ก็อย่างหนึ่งคือ ทรง
มีศิลปะในการเล่าเรื่อง ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องวิชาการหรือนิทาน ทรงบรรยายได้อย่างเหมาะ
สมกับประเภทของหนังสือและมักจะทรงพรรณนาอย่างละเอียดให้เห็นภาพพจน์แจ่มชัด ซึ่ง
แม้แต่เด็กและชาวบ้านทั่วไปก็พอจะอ่านพระนิพนธ์ของพระองค์ให้เข้าใจได้ดี เช่นพระ
นิพนธ์เรื่อง นิทานโบราณคดี ซึ่งทรงเล่าเรื่องต่าง ๆ ไว้อย่างวิเศษนั้น ท่านผู้หนึ่งกล่าว
ว่า

ข้าพเจ้ายังไม่เคยอ่านหนังสือ เล่มโตหรือชุดโตที่ช่วยให้ข้าพเจ้ารู้จักและเข้าใจ
เมืองไทยสมัยก่อนข้าพเจ้าเกิดและยังอยู่ในวัยเด็ก เท่ากับพระนิพนธ์ของสมเด็จพระ
จุลเจิม จากการอ่านนิทาน ๒๑ เรื่องในชุดนี้เท่ากับท่านได้มีโอกาสท่องเที่ยวไปทั่ว
ประเทศไทยในสมัย ๔๐-๕๐ ปีมาแล้ว ขณะที่หลายภาคทางรถไฟยังไม่ถึง และ
หลายเมืองถนนมีอยู่สายเดียว ขนบประเพณี ชีวิต และวัฒนธรรมประจำชาติยังเป็น
ไทยเต็มตัว^๑

ในการศึกษางานพระนิพนธ์ของพระองค์นี้ ทำให้ได้มองเห็นพระปรีชาสามารถ
ของพระองค์ในด้านต่าง ๆ อย่างแท้จริง คือพระปรีชาสามารถในด้านประวัติศาสตร์
โบราณคดี อักษรศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ และการเป็นผู้ทรงคุณวุฒิในวิทยาการต่าง ๆ
หลายแขนง นอกจากนี้ยังทำให้แลเห็นความพากเพียร อุทิศหาวิธีระของพระองค์ในการ
บำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ใหญ่หลวงต่อมนุษยชาติ เพราะพระนิพนธ์อันมากมาย
ของพระองค์นั้น มิใช่เป็นเพียงมรดกของไทยเท่านั้น แต่หากเป็นสมบัติของชาวโลกทุกคนด้วย

^๑ มาลัย ชูพินิจ, "เมืองไทยใน "นิทานโบราณคดี," จันทร์เกษม ๔๖
(พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๐๔) : ๔๘.

ทั้งนี้เพราะพระนิพนธ์ของพระองค์ย่อมช่วยส่งเสริมความเข้าใจอันดีและวัฒนธรรมระหว่าง
มนุษยชาติให้บังเกิดขึ้นแล้ว เป็นลำดับมาอย่างแน่นอน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบำเพ็ญแล้วซึ่งพระกรณียกิจอันเป็น
คุณประโยชน์ใหญ่หลวงต่อประเทศชาติ ทรงดำเนินพระจริยวัตรที่สะอาด บริสุทธิ์ และ
รุ่งเรืองตลอดพระชนม์ชีพ ทรงมีความรักดีและปรารถนาดีต่อผู้ร่วมงานนับตั้งแต่พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมาจนตลอดบรรดาศาสดาข้าราชการทั้งที่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของพระ
องค์โดยตรง และทั้งผู้ทำงานติดต่อกันตลอดไปจนถึงประชาราษฎร์ทุกชั้น ชาติ ศาสนา
ด้วยเหตุนี้รัฐบาล ประชาชนชาวไทย และองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่ง
สหประชาชาติ (ยูเนสโก) จึงได้ร่วมกันสดุดีและจัดงานเฉลิมพระเกียรติยศในฐานะ
"บุคคลสำคัญของโลก" ในโอกาสฉลองวันประสูติครบรอบ ๑๐๐ ปี ของพระองค์^๑

^๑ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "พระดำรัสเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕ ในโอกาสฉลองวันประสูติ
ครบรอบ ๑๐๐ ปี," ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพและพระประวัติ เล่า, หน้า ๖-๗; และ คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการ
ศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม องค์การสหประชาชาติ, งานวัฒนธรรมของคณะกรรมการ
แห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๕. พิมพ์เนื่องในการฉลองปีการศึกษาระหว่างชาติและ
ฉลอง ๒๕ ปี แห่งการตั้งองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ
๒๕๑๔), หน้า ๓๐-๓๒.

นายวิลเลียม เอ ซอมเมอร์ส (William A. Sommers) ที่ปรึกษากระทรวงมหาดไทย
ผู้หนึ่ง ได้กล่าวสดุดีพระเกียรติประวัติและผลงานของพระองค์ไว้ดังนี้ " บุคคลที่ยิ่งใหญ่
มีชื่อเสียงด้วยพลังความสามารถและคุณภาพแห่งงานของเขาในขณะที่ยังดำรงชีวิตอยู่ เมื่อ
เวลาดับชีพไปแล้ว ผลงานแห่งความสำเร็จของเขาจะรุ่งโรจน์เตือนความทรงจำอยู่
เสมือนเป็นอมต ความจริงของคำกล่าวนี้ คือประจักษ์พยานจากพระชนม์ชีพและความทรง
จำถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ"^๑ และ "พระองค์ไม่ทรงเป็นแต่เพียง"บุรุษ
ของทุกกาลสมัย" เท่านั้น หากยังทรงเป็น "บุรุษของโลกอีกด้วย"^๒

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ William A Sommers, "Krom Phya Damrong Rajanubhab: an Appreciation," ใน ดำรงราชานุสรณ์ . . . , หน้า ๘๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

เล่ม ๓

สาสน์พระทศเดวี

สาสน์สมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์มณี เจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระราชเทวี กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

ศูนย์วิทยพัชกร

สาสน์สมเด็จ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สาสน์สมเด็จ

ฉบับองค์การค้าของคุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๕

สาส์นสมเด็จ

สาส์นสมเด็จ คือหนังสือที่รวบรวมลายพระหัตถ์โต้ตอบของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงมีถึงกันระหว่าง พ.ศ.๒๔๗๕ ถึง พ.ศ.๒๔๘๖ สัปดาห์ละ ๑ ฉบับ เรียกว่า "จดหมายเวร"^๑ ในการพิมพ์เป็นรูปเล่มโดยองค์การคำของคุรุสภา เมื่อพ.ศ.๒๕๐๕ มีการนำลายพระหัตถ์ฉบับที่ค้นพบได้เพิ่มเติมซึ่งเก่าที่สุดคือตั้งแต่ฉบับของปีพ.ศ.๒๔๕๗ เป็นต้นมารวบรวมพิมพ์ไว้ด้วยทั้งหมด ความยาวขนาด ๑๘ หน้ายก มีจำนวนถึง ๒๖ เล่มซึ่งรวมจำนวนหน้าได้ ๗๘๗๒ หน้า เล่มที่ ๒๗ เป็นสารบัญชั้้นเรื่อง

ส่วนประกอบของเนื้อหา

เนื่องจากลักษณะการเขียนสาส์นสมเด็จเป็นจดหมายโต้ตอบ ผู้วิจัยจึงเห็นควรตรวจนับจำนวนจดหมายและบทความต่าง ๆ อันเป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดของหนังสือชุดนี้ ซึ่งปรากฏว่ามีรายละเอียดของส่วนประกอบทั้งหมดดังนี้ คือ

ลายพระหัตถ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๕๘๓	ฉบับ
ลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	๖๕๖	ฉบับ
พระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๔๓	เรื่อง
พระนิพนธ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	๑๔	เรื่อง
จดหมายของผู้อื่นกราบทูลสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๑๖	ฉบับ
จดหมายของผู้อื่นกราบทูลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	๑๑	ฉบับ
ลายพระหัตถ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงผู้อื่น	๑๐	ฉบับ
ลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ถึงผู้อื่น	๔	ฉบับ
ภาพที่ลงประกอบ	๘๕	ภาพ
บทความอื่นที่นำมาลงประกอบ	๔๕	บทความ
หมายกำหนดการของรัฐบาล	๔๖	เรื่อง

^๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

มูลเหตุของการทรงนิพนธ์

มูลเหตุของการทรงนิพนธ์ สาส์นสมเด็จ นี้ เป็นพระดำริตั้งเดิมของสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงรักการอ่านและเขียนเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ ปีนัง ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองภายในประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น เนื่องมาจากทรงเคยชินกับการอ่านแล้ว เขียนอยู่เป็นพระกิจวัตรประจำวัน การเสด็จประทับอยู่ห่างไกลจากบ้านเมืองไทย เอกสารและหนังสือต่าง ๆ ที่จะเป็นปัจจัยประกอบการศึกษาค้นคว้า มีอยู่จำกัดประการหนึ่ง และทรงว่าแห้วจากพระสหายร่วมความสนพระทัยในวิทยาการประการหนึ่ง พระองค์ทรงปรารภกับพระธิดาซึ่งทรงอยู่ปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดตลอดเวลาว่า "พ่อเคยเขียนหนังสือมาตั้งแต่หนุ่ม ถ้าพ่อจะต้องหยุดเขียนเห็นจะอายุสั้น เพราะหมดความสุขเป็นแน่แท้"^๑ ในเรื่องนี้ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาพระองค์หนึ่งของพระองค์ได้ทรงสนับสนุนให้พระองค์ได้ทรงเขียนตลอดมา และทรงทำหน้าที่เลขานุการพิธีในการพิมพ์ถวาย เมื่อขาดคนพิมพ์ด้วย พระองค์จึงทรงมีลายพระหัตถ์ติดต่อดล่อดมาอย่างสม่ำเสมอเป็นเวลานานเกินกว่า ๑๐ ปี กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งทรงเป็นทั้งพระอนุชาร่วมสมเด็จพระบรมชนกนาถ "เพื่อนนักเรียน" และพระสหายร่วมพระทัยอันสนิทและร่วมพระอุดมคติอันสูงส่งตราบชื่อพระชนม์ชีพ^๒

พระนิพนธ์ชุดนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้อย่างแน่นอน หากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงร่วมสร้างสรรค์ให้ดำเนินต่อ เนื่องอย่างสม่ำเสมอมาเป็นเวลานาน ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังทรงทำหน้าที่ เป็นผู้กระตุ้นให้บรรดालายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงกัน พรั่งพร้อมด้วยวิทยาการด้านต่าง ๆ และยังบรรจู่ไว้ด้วยสิ่งที่น่าสนใจ อารมณ์ขัน และความเพลิดเพลินเจริญใจโดยนอกจากจะทรงเล่าเรื่องต่าง ๆ ร่วมด้วยแล้ว ทรงทำหน้าที่

^๑ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๑๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

เป็นผู้รับฟัง ได้ถาม ร่วมวินิจฉัย และร่วมวิจารณ์อย่างกระตือรือร้นและเอาใจใส่มา โดยตลอด บรรดาคำพระหัตถ์ทั้งหลายนี้คือ "เครื่องบันเทิงพระทัย" ในสมเด็จพระเจ้า ๒ พระองค์ในยามที่ทรงพลัดพรากจากไกลกัน ซึ่งได้กลายเป็นงานชิ้นเอกที่ทรงคุณค่าอเนกอนันต์แห่งวงวรรณกรรมไทย

อนึ่ง สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรงมีพระดำริมุ่งหมายอย่างแท้จริง ในอันที่จะทรงถ่ายทอดความรู้ เรื่องต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงศึกษาได้ส่วนแล้ว เรื่องราว และเหตุการณ์น่าสนใจที่เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ซึ่งนับวันจะสูญผู้รู้ เรื่องที่แท้จริงไปกับกาลเวลา ตลอดจนพระวินิจฉัยและพระวิจารณ์เรื่องต่าง ๆ ลงใน สาส์นสมเด็จพระ ให้ เป็นวิทยาทานแก่นูชนชาวไทยรุ่นหลังได้เรียนรู้ ศึกษาและวิเคราะห์สืบสวนต่อไป และทรงมีพระดำริล่วงหน้าไว้แล้วที่จะมอบลายพระหัตถ์ชุดนี้ทั้งหมดให้เป็นสมบัติแก่อสมุทแห่งชาติ เพื่อเป็น "พระมรดกชิ้นสุดท้าย" แก่ประชาชนชาวไทยที่ทรงรัก ปราบธนาธิ และห่วงใยอย่างไม่เสื่อมคลาย^๑

เครื่องเชื่อมอุดมคติและมิตรภาพ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรงมีสัมพันธภาพอันสนิทสนมลึกซึ้ง แน่นแฟ้นและมั่นคงต่อกัน บนรากฐานของความสุจริต ความรัก ความบริสุทธิ์ และความเคารพบูชาซึ่งกันและกันตลอดเวลา มิตรภาพอันอบอุ่นมั่นคงนี้พระองค์ได้ทรงร่วมกันสร้างสมมาตั้งแต่สมัยปฐมวัย สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ เคยตรัสแล้วว่า

^๑ สัมภาษณ์ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๑๙.

มาระลึกถึงเวลาเมื่อข้าพเจ้ายังเด็ก ได้เคยไปเล่นหัวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานครา-
นุวัตดิวงศ์ที่ตำหนักเนื่อง ๆ พระองค์เจ้าพรหมราชทานได้เคยทรงอุปการเลี้ยงดูข้าพเจ้า
เหมือนหนึ่งว่าเป็นโอรส และได้ทรงพระเมตตาตามาจนตลอดพระชนมายุ . . .^๑

ความสัมพันธ์อันสนิทสนมในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานครา-
นุวัตดิวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
พระยาดำรงราชานุภาพ มิใช่ดำรงอยู่แต่เพียงในสายพระโลหิตแห่งพระราชวงศ์เท่านั้น หากยัง
เกิดจากการบำเพ็ญพระกรณียกิจอันตั้งงามต่อประเทศชาติร่วมกันมาอย่างใกล้ชิดเป็นระยะเวลาอัน
นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปก-
เกล้าเจ้าอยู่หัว และยังทรงมีความสนพระทัยในการศึกษาค้นคว้าวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่นเดียวกัน
อีกด้วย แต่สิ่งที่สำคัญที่สุด คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานครา-
นุวัตดิวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระอุดมคติอันสูงส่งร่วมกันทั้งในพระกรณียกิจส่วนพระองค์ พระกรณียกิจ
ต่อสังคม และพระกรณียกิจต่อประเทศชาติ

ลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงกันอย่างสม่ำเสมอตลอดเวลานับสิบปี นอกจากจะเป็นองค์พยาน
แห่งสัมพันธ์ภาพอันลึกซึ้งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานครา-
นุวัตดิวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว ยังเป็นเครื่องเชื่อมอุดมคติอันสูงส่งและมีตรภาพที่อบอุ่นให้ยิ่งรากลงลึกยิ่ง
กว่าเครื่องมือวิเศษใดที่มนุษย์จะพึงนำมาใช้

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "คำนำฉบับพิมพ์ครั้งแรก," ใน
เรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า-
กรมพระยานครา-
นุวัตดิวงศ์ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๓. คณะสงฆ์พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ พระเมรุวัดเทพศิริน-
ทราวาส ๒๖ เมษายน ๒๕๐๓), หน้า (๓).

คุณค่าของสาส์นสมเด็จพระ

ความยิ่งใหญ่และคุณค่าของ สาส์นสมเด็จพระ เป็นที่นับถือว่า " . . . เป็นคลังวิชา เป็นขุมทรัพย์ในวิทยานานาสาหรับ อันให้คุณค่ามากหลายในทางประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์ ศิลปศาสตร์ ภาษาศาสตร์ วรรณคดีและวิชาสารพัดช่าง"^๑ ; ซึ่งนักศึกษาและนักค้นคว้าได้ถือเอา เป็นประหนึ่งกุญแจไขไปสู่ความสว่างในปัญหาต่างๆ อยู่เสมอ

ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช เจ้าของหนังสือพิมพ์ "สยามรัฐ" ที่มีชื่อเสียงผู้เป็นทั้ง นักการเมือง นักคิด นักเขียนที่ยิ่งใหญ่ที่สุดผู้หนึ่งแห่งวงการหนังสือได้สดุดี "สาส์นสมเด็จพระ" ไว้ ดังนี้

. . . นับว่าเป็นหนังสือที่มีค่าสูงยิ่ง เพราะเขียนจากสมองที่เพียบพร้อมไปด้วยปัญญา และความรู้ทั้ง ๒ ฝ่าย และผู้เขียนทั้ง ๒ พระองค์นั้น ก็ได้เคยอยู่ในตำแหน่งราชการอัน สูง และได้เคยบำเพ็ญกรณียกิจต่าง ๆ มากมายจนตลอดพระชนมายุยากที่จะหาผู้ใดเสมอ เหมือนได้ หนังสือสาส์นสมเด็จพระ จึงเป็นหนังสือดีที่หาตัวจับได้ยาก เพราะดีพร้อมทั้งสารัตถะ และพยัญชนะ^๒

อนึ่ง ท่านผู้นี้ยังได้สรร เสริญวิธีการ เขียนของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติ- วงศ์ และสมเด็จพระยาค่างราชานุภาพ ซึ่งแสดงออกให้เห็นความมีน้ำพระทัยที่เต็ม เปี่ยม อยู่ด้วยคติธรรมและจริยวัตรอันงดงามและสำรวมอยู่เสมอว่า

^๑ คุณ ประภาวิวัฒน์, "บทที่ ๑๗ :สาส์นสมเด็จพระ," ใน จดหมายของบุคคลสำคัญใน ประวัติศาสตร์ โดย คุณ ประภาวิวัฒน์ (พระนคร :แพรวศึกษา, ๒๕๐๖), หน้า ๔๒๗

^๒ ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช, "สาส์นสมเด็จพระ," ใน เก็บเล็กผสมน้อย โดย ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๑๕), หน้า ๘๓-๘๔.

นอกจากสาระประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว ผู้เขียนเรื่องนี้ยังรู้สึก
 ครองใจในวิธีการเขียน เจ้านายทั้ง ๒ พระองค์นั้น เคยทรงมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการ
 บริหารประเทศมาสมัยหนึ่ง ย่อมทรงได้รับทั้งสิทธิและอำนาจในสมัยนั้น เมื่อภาวะ
 ของบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป อันเป็นเหตุให้ทั้ง ๒ พระองค์หมดสิทธิและอำนาจลง และ
 มีผลทำให้ต้องกระจัดพลัดพรากแยกกันประทับอยู่คนละประเทศ ถ้าหากจะทรงปรารภ
 กันถึงกิจบ้านการเมือง หรือจะทรงปรารภกันถึงความอัปยศวาสนา ก็จะเป็นสิ่งธรรมดา
 และน่าจะเห็นพระทัย แต่ก็ได้ปรากฏว่า "สาส์นสมเด็จ" มีข้อความไปในทำนองนั้น ข้อ
 ความที่ปรากฏเกิดจากจิตใจผ่องใส บริสุทธิ์ และมีความสำรวม แสดงให้เห็นว่าทรงยอม
 รับเอาภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นโดยดุษฎีตามวิสัยของปราชญ์ที่เห็นว่า การขึ้นลงแห่งวิถี
 ของชีวิตนั้นเป็นสิ่งธรรมดา มิได้มีใจหึงผยอง หรือเกิดความประมาทในเวลาที่ถูกยศ
 วาสนามาถึงตัว และไม่รู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ หรืออาฆาตเคียดแค้นในเมื่อสิ่งต่างๆ เหล่านั้น
 หายไป . . . ลากยวาทนาไม่มีอิทธิพลที่จะทำลายฐานะอันสูงยิ่งของพระองค์ คือ
 ความเป็นมนุษย์นั้นลงเสียได้

จากการศึกษาพระนิพนธ์ สาส์นสมเด็จ และพระประวัติ และผลงานของสมเด็จเจ้า-
 ฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพโดยละเอียด ตลอดจน
 จากบรรดาข้อความของบุคคลต่าง ๆ ที่ได้วิเคราะห์วิจารณ์ สาส์นสมเด็จ ไว้ในที่ต่าง ๆ ดังกล่าว
 แล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นอย่างเด็ดเดี่ยวว่า สาส์นสมเด็จ มิได้เป็นเพียงหนังสือชนิดที่หาตัวจับได้
 ยากเท่านั้น แต่จะหาหนังสือเล่มใด และ หรือชุดใดที่ทรงคุณค่ายิ่งในวิหยาการ ร่วมกันสร้างสรรค์
 ด้วยอัจฉริยภาพของผู้รู้เหนือบาปและมลทินทั้งปวงดังเช่น สาส์นสมเด็จ เห็นจะไม่อาจแสวงหาได้
 อีกแล้วในวงการหนังสือไทย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ ม.ร.ว.ศิกฤทธิ ปราโมช, "สาส์นสมเด็จ," ใน เก็บเล็กผสมน้อย,